

KELAMCILARIN DİN ANLAYIŞINA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Yrd. Doç. Metin Özdemir

Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi

mozdemir@cumhuriyet.edu.tr

'Religious understanding' has a fundamental part in shaping one's perception of himself and universe. This concept, also, gives its members a point of view through which the members of other faith are seen and approached. Throughout the history, we as muslims have witnessed how our religious understanding made us behave against those who did not share with us the same opinions as the mere 'others'. Muslim Theologians or Mutakallimun are no exception in thi frame. So a historical and critical evaluation to their approach seems e necessity.

Key words: Religious understanding, Muslim Theologians, Takfir.

"Din anlayışı", insanın aleme, hayata, kendisine ve başkalarına bakıŐını doğrudan etkileyen en önemli faktörlerden birisi, belki de en başta gelenidir. Onun, bırakın aynı dine mensup olan insanların başka dinden olanlara bakıŐlarını, kendi dindaŐlarına bakıŐlarını da doğrudan etkilediğini gösteren pek çok kanıt bulmak mümkündür. Kelâmî düşünce geleneğinde, farklı mezheplerden olan insanların, görüş ayrılıkları yüzünden birbirlerini küfürle itham (*tekfir*) etmeleri bunun açık örneklerinden bir tanesidir.

Biz bu çalışmamızda, sınırları çok geniş olan bu konuyu, bir makalenin boyutunu aşmayacak şekilde kısaltmaya gayret edeceğiz. Bu nedenle, sadece kelamcılarının din anlayışlarını ve bu anlayıŐların, günümüzde Müslüman insanın başka dinden olanlara ve kendisi gibi düşünmeyen dindaŐlarına bakıŐını etkileyip etkilemediğine işaret etmemize imkan verebilecek bilgileri aktarmakla yetineceğiz. Bunun için işe, öncelikle, İslam alimleri arasında genel olarak kabul gören din tanımları ve anlayışlarını sunmakla başlayacağız.

I. DİNİN TANIMI

Dinin pek çok açıdan tanımı yapılmıŐtır.¹ Biz burada, sadece kelamcılarının tercih ettikleri klasik ve çağdaŐ bazı din tanımlarını vermekle yetineceğiz.

¹ Bu konuya ilişkin referanslar hakkında geniş bilgi için, bkz., Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, Ankara, 1983, 49-66; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara, 1993, 1-8; Ken Wilber, **Transandantal Sosyoloji**, İstanbul, 1995, 71-80; Mircea Eliade, Ioan P. Couliano, **Dinler Tarihi Sözlüğü**, çev., Ali ErbaŐ, İstanbul, 1997, 25-27 ve 30-33. Keza, dinin insana ilişkin tüm boyutlarını ele alan ayrıntılı bir açıklama için,

"Din², akıl sahibi insanları, övgüye değer iradeleriyle³ bizzat hayırlı olan şeylere sevk eden ilahî bir kanundur."⁴

İmam-ı Azam'a göre din, "iman, İslâm ve şeriatların hepsine birden verilen isimdir."⁵

Diğer bir tanıma göre din, "akıl sahiplerini peygamberlerin bildirdikleri şeyleri kabule çağırın ilahî bir kanundur."⁶

Cürcânî (ö. 816/1413), din, millet, şeriat ve mezhep kavramları arasındaki farka dikkat çekerken şunları söyler: "Din ile millet kavramları, öz olarak birdirler. Ancak itibar (*nisbet*) yönünden farklıdır. Şeriat, kendisine itaat edilmesi itibarıyla din, bir topluluk oluşturması itibarıyla millet ve bir topluluğa ait olması itibarıyla de mezhep olarak isimlendirilir. Din, millet ve mezhep arasındaki fark, din Allah'a, millet Rasûle, mezhep ise müçtehide mensuptur."⁷

Daha özele incek olursak, İslam dini: "Allah'ın, elçilerinin dilinden kullarına vazettiği dindir. Bu dinin birincil (*usûl*) ve ikincil (*fürû'*) esasları peygamberlerden tevarüs edilir."⁸ Daha açık ve kısa bir ifadeyle, "Allah tarafından peygambere bildirilen her şey, dinin kapsamına girer."⁹

Ayrıca, İslam kelimesi, dinin özel adı olduğuna göre, İslam'ın tanımı, bize hak dinin tanımını da verir. "İslam bir şeyi halis kılmayı, karışksız yapmayı, itaat etmeyi

bkz., M. Abdullah Draz, **Din ve Allah İnancı**, çev., Bekir Karlığa, İstanbul, trhsz., 33-85; S. Nakib Attas, **İslami Düşünüşün Problemleri**, İstanbul, 1989, 79-82; İlhami Güler, **Sabit Din Dinamik Şeriat**, Ankara, 1999, 10-14; Nadim Macit, **Din Siyaset İlişkisinin Teolojik Yorumu**, Ankara, 2000, 17-21; İsmail Çalışkan, **Kur'an-ı Kerim'de Din Kavramı**, Ankara.Ü.S.B.E. Basılmamış Doktora Tezi, 1998, 2-32.

2 Din kavramının geniş bir semantik tahlili için, bkz., Toshihiko Izutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, çev., Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, trhsz, 279-292; İsmail Çalışkan, a.g.e., 35-77.

3 el-Beyâdî, "övgüye değer (*el-mahmûd*) irâde" ile, küfrün irâdesi gibi kınanan iradenin aksinin kastedildiğine işaret eder. Bkz., **İşâratu'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm**, tahkik, Yusuf Abdurrazzâk, İstanbul, 1949, 68. Ayrıca, bkz., Ömer Nasuhi Bilmen, **Muvazzah İlmi Kelâm**, Bilmen Basımevi, 1972, 43-44; A. Hamdi Akseki, **İslam**, İstanbul, 1943, 1.

4 Beyâdî, a.g.e., 68-69.

5 Ebû, Hanîfe, **el-Fıkhü'l-Ekber**, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri İçinde, çev., Mustafa Öz, İstanbul, 1992, 58.

6 Seyyid Şerif Cürcânî, **Ta'rifât**, Beyrut, 1995, 105.

7 A.g.e., 105-6.

8 Muhammed b. Ebi'l-Izz, **Şerhu'l-Akîde et-Tahâviye**, tahkik, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Şuayb el-Arnâvut, Beyrut, 1993, 787.

9 Hüseyin Atay, **Kur'an'da İman Esasları**, Ankara, 1998, 28.

ve boyun eğmeyi ifade etmektedir. Bu manada olan İslam kelimesi, Allah'ın emirlerine boyun eğme ve Ona itaat etme manalarını gerçekleştirmek gayesini güden dinin özel adı olmuştur."¹⁰

Bununla birlikte, toplumsal amellere vurgu yapıldığında, din yerine daha çok *millet* kavramı kullanılır. Din, "asıl manası olan kişisel inanç anlamını muhafaza eder. Halbuki millet, daha katı, objektif ve şekli bir şeyi gösterir. Daima müşterek bir dine dayalı bir toplumu hatırlatır."¹¹ Daha açık bir ifadeyle din, "kişisel 'itaat ve inanç'tan doğuyor, şekilleniyor ve gelişmesinin sonunda gittikçe millet kavramına yaklaşıyor ve aşağı yukarı milletle eş anlamlı oluyor."¹² Ancak millet kavramı, özü itibarıyla din kavramının asıl anlamını ifade etmemektedir. Bunu en açık bir biçimde gösteren ayetlerden birinde şöyle buyrulur: "Biz şana Kitabı gerçekle indirdik. Öyle ise dini Allah için halis kılarak Ona kulluk et."¹³ Kısacası, millet, "esas olarak ümmetin yapacağı iştir, toplumsal dindir. Maddileştirilmemiş şekliyle din ise, esasında her ferdin kişisel işidir."¹⁴

Burada, özellikle dinin bir anlamına daha dikkat çekmemiz gerekir. Din, aynı zamanda fitrat¹⁵ demektir. "Fitrat, Allah'ın bütün her şeyi ona göre yarattığı bir model, bir yöntemdir. Bu Allah'ın yaratış tarzı, yani Sünnetullah'tır. Her şey kendisi için yaratılmış bu sünnet'e, bu modele uygundur ve her şey kendi uygun yerine yerleşmiştir. Bu, Tanrı'nın Yasasıdır ve buna teslimiyet uyum ve ahenk getirir. Çünkü bu, insanın hakiki doğasında yatanı idrak etme, fark etme demektir; bunun tersi ise uyumsuzluk, ahenksizlik getirir. Çünkü bu, insanın hakiki doğası dışında olandan başka bir şeyi idrak etme olacaktır. Yani bu, kaos'a karşı kozmos, adaletsizliğe karşı adalettir."¹⁶ O halde fitrat, geniş anlamıyla, hakkı, ilahî gerçeği kabul ve algılama yeteneğidir.

Genel olarak ifade edecek olursak, din, "Allah'tan insana ve insandan Allah'a doğru olmak üzere karşılıklı bir ilişki olup; muhtevası, Allah'tan insana doğru emirler-nehiler şeklinde ahlaki buyruklar toplamı; insandan Allah'a doğru ise, başta Ona iman olmak üzere, boyun eğme, teslimiyet, minnettarlık, saygı, ibadet ve Onun

¹⁰ A. g. e., 13. Krş., Bâkılânî, **et-Temhîdu'l-Evâil**, Beyrut, 1987, 387.

¹¹ Izutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, 291.

¹² Izutsu, a.g.y. Bu ikisinin aynı anlama geldiğini gösteren ayetlerden birinde şöyle buyrulmaktadır: "'Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, gerçek dine, doğruya yönelen ve puta tapanlardan olmayan İbrahim'in dinine iletmiştir' de." En'am, 6/161.

¹³ Zümer, 39/2.

¹⁴ Izutsu, a.g.e., 292.

¹⁵ Bkz., Rum, 30/30. Ayrıca, bkz., İbn Manzur, **Lisânu'l-Arab**, Beyrut, 1990, V, 57-58; İbn Kayyim el-Cevziye, **Şifâ'u'l-Alîl**, Beyrut, 1995, 499.

¹⁶ S. Nakib Attas, **İslami Düşünüşün Problemleri**, 88.

emirlerini yerine getirmedir."¹⁷ Ancak dinin, Allah'tan insana doğru olan boyutu, ilahî iradeye bağlı olarak sürekli değişirken, insandan Allah'a doğru olan boyutunda hiçbir değişiklik olmamaktadır. Dinin Allah'tan insana doğru olan boyutunun değişmesi ile ilgili tartışmalara aşağıda değineceğiz.

II. GENEL OLARAK KABUL GÖREN DİN ANLAYIŞI:

Hadis ve Sünnet Ehli'nin çoğunluğu, Cibril hadîsi ismiyle meşhur olan bir rivayette zikredilen din anlayışı üzerinde mutabık kalmışlardır.¹⁸ Hz. Ömer'in oğluna (*Abdullah b. Ömer*) anlattığı bu hadiste, Hz. Peygamber'in yanına insan kılığında gelen Cebrâil, Ona bir takım sorular yöneltir ve O da onları cevaplar. Bu sorular, iman, İslam ve ihsanın mahiyetiyle kıyametin ne zaman kopacağı hakkındadır. Özellikle ilk üç soruya verilen cevap, bize dinin mahiyetini bildirir. Çünkü Hz. Peygamber, bu hadisenin sonunda şöyle buyurur: "Ey Ömer, bu soruları soranın kim olduğunu bilir misin?" Bunun üzerine, Hz. Ömer, "Allah ve Rasûlü en iyisini bilir" der. Ardından, Hz. Peygamber, onun Cibrîl olduğunu ve onlara dinlerini öğretmek için geldiğini haber verir.

Bu rivayete göre İslam, Allah'tan başka hiçbir ilah bulunmadığına, Muhammed'in Onun elçisi olduğuna şahadet etmek, namaz kılmak, zekat vermek, Ramazan orucunu tutmak, imkan bulunduğu takdirde haccetmekten; iman ise Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, [iyisiyle kötüsüyle kadere]¹⁹ iman etmekten ibarettir.

Bu iki soruya verilen cevap, Müslümanlığın en bariz özelliklerini ihtiva etmektedir. Bunlar din binasını oluşturan önemli yapı taşlarıdır. Dinin özü ise ihsanın ne olduğu sorusuna verilen cevapta belirtilmektedir. Hz. Peygamber soruyu yönelte-ne (*Cibrîl*), ihsanın Allah'a adeta onu görüyormuşçasına ibadet etmekten ibaret ol-

¹⁷ İlhami Güler, **Sabit Din Dinamik Şeriat**, 13.

¹⁸ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, tahkik, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, 1969, I, 347; Mâtürîdî, a.g.e., 393.

¹⁹ Ebu Hureyre ve Ömer b. el-Hattab kanalıyla rivayet edilen bu hadisin iki değişik varyantı vardır. Çok ilginçtir ki, bu hadisin Buharî'nin tercih ettiği varyantında, imanın tarifıyla ilgili, Cibril hadisi adı altında meşhur olan ve Ömer b. el-Hattab'tan yapılan nakillerde geçen (*en tü'mine... bi'l-kaderi hayrihi ve şerrihi*=İman... hayrıyla ve şerriyle kadere inanmandır) ibaresi yoktur. Buhârî, bu hadisin Ebu Hüreyre'den rivayet edilen varyantını almış, diğerlerini ise zikretmemiştir. Bkz., Buharî, **Sahîh**, Kitâbu'l-İman, 37 (I, 18). Hadisin imanın tarifine ilişkin kısmı şöyledir: *el-İmânu en tü'mine bi'llâhi ve melâiketihî ve bi likâihî ve rusulihî ve tü'mine bi'l-ba's*. Bu hadisin çok geniş ve ayrıntılı yorumu için, bkz., İbn Teymiye, **Mecmû'u'l-Fetâvâ**, (hazırlayan; Abdürrahman b. Muhammed b. Kâsım), Riyad, 1961, VII/6 vd. İman esaslarının, hadislerle Kur'an'daki farklılığı hakkında ise bkz., Hüseyin Atay, **Kur'an'da İman Esasları**, 25 vd.

duğunu söyler ve o da onu tasdik eder.²⁰ Hz. Peygamber'in bu ihsan görüşünü, Kur'an çok daha açık ve ayrıntılı bir şekilde şöyle dile getirir: "Oysa onlar, doğruya yönelerek, dini yalnız Allah'a has kılarak Ona kulluk etmek, namazı kılmak ve zekatı vermekle emrolunmuşlardı. Dosdoğru olan din (*dînu'l-kayyime*) de budur."²¹ Kısacası Hz. Peygamber, dinin biri şahadet, diğeri amel olmak üzere iki unsurdan meydana geldiğini ifade etmiştir.²²

Dinin bu üç boyutundan biri olan ihsan, kendi ciheti itibariyle imandan daha genel, ona sahip olanlar açısından ise daha özeldir. Keza, iman, kendi ciheti itibariyle İslam'dan daha genel, ona sahip olanlar açısından ise daha özeldir. Bir başka değişle, ihsan imanı, iman da İslam'ı kapsar. Yani muhsinler müminlerden, müminler de Müslümanlardan daha özeldir.²³

İslam, taşkınlıkla (*ğuluvv*) gevşeklik (*taksîr*) arasında orta bir yerdedir. Kur'an'da bu hususa işaret eden bazı ayetler şöyledir: "Ey Kitap ehli! Dininizde taşkınlık etmeyin. Allah hakkında ancak gerçeği söyleyin."²⁴ "Ey Kitap ehli! Haksız olarak dininizde taşkınlık etmeyin."²⁵ "Ey İnananlar! Allah'ın size helal ettiği temiz şeyleri haram kılmayın, hududu da aşmayın, doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez. Allah'ın size verdiği rızktan temiz ve helal olarak yiyin. İnanđığınız Allah'tan sakının."²⁶

Sonuç olarak söyleyecek olursak, Allah katında geçerli olan tek din İslam'dır. O da **ihlastan** (*Allah'a içtenlikle bağlanma*) ibarettir.²⁷ Dinin bu yönünde hiçbir değişiklik yoktur. O, Allah'ın gönderdiği bütün dinlerin ortak noktasıdır. Kısacası

²⁰ Bu hadis için bkz., **Muslim**, (İman 1, s. 36-38), **Ebu Dâvud** (hadis no. 4695-6), **Tirmizi** (hadis no. 2610), **Nesâî** (İman 5) ve **İbn Mâce** (hadis no 63). Kelamcıların bu hadisi nasıl değerlendirdiklerini görmek için bkz., Ebû, Hanîfe, **el-Fıkhu'l-Ebsat**, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri İçinde, 35-36; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, tahkik, Muhammed Seyyid Geylânî, Beyrut, trhsz., I, 40-41. Kezâ, bkz., İbn Teymiye, **Mecmû'u'l-Fetâvâ**, VII/10-11,294-296; Beyadî, **İşârât**, 57 vd. Dinin, iman, İslam ve ihsan olmak üzere üç boyutu vardır. Bu üç boyut şu ayette özetlenmektedir: "Sonra bu Kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere miras bırakmışızdır. Onlardan kimi kendine yazık eder, kimi orta davranır, kimi de, Allah'ın izniyle, iyiliklere koşar. İşte büyük lütuf budur." (Fâtır, 35/32). Bu ayetin yorumu için, bkz., Ebu'l-Izz, **Şerhu'l-Akîde et-Tahâviye**, 487-488.

²¹ Beyyine, 98/5

²² Bkz., Hüseyin Atay, **Kur'an'da İman Esasları**, 13.

²³ Ebu'l-Izz, a.g.e., 488. İman, İslam ve ihsan kavramları için, keza, bkz., İbn Teymiye, **Mecmû'u'l-Fetâvâ**, VII/10,360.

²⁴ Nisâ, 4/171.

²⁵ Maide, 5/77.

²⁶ Maide, 5/87-88. Bu ayetlerin geçtiği yerler için, bkz., Ebu'l-Izz, a.g.e., 788-789.

²⁷ Bkz., Mâtürîdî, **Te'vilâtu'l-Kur'an**, Selimağa Nüshası, no: 40, vr. 74a.

din, iman ve Allah'a içtenlikle bağlılıktan ibarettir. İbrahimî geleneğe bağlı bütün din mensuplarının bu iki özelliği taşıması gerekir.

III. HAK DİNİN DAYANAĞI

Matürîdî'nin haklı olarak işaret ettiği gibi, her din müntesibi, kendi dininin hak olup diğerlerinin bâtil olduğunu iddia etmektedir.²⁸ Bu durumda *hak dinin* tespitinde kullanılan kriterlerin açık ve net olması büyük önem kazanmaktadır.

Mâtürîdî'ye göre herkesin kendisinin hak üzerinde olduğunu iddia etmesinin temel sebebi *taklitçilik*dir. Mukallidin taklidi, başka bir mukallidin de onun inancının zıddını taklit etmesinden dolayı mazur görülemez.²⁹ Mukallitlerin sayısı çok olduğu için, hak sözü getirdiğini söyleyen kimsenin, iddiasını kanıtlayan ve insaf sahiplerini kendisinin hak üzere olduğuna kesin olarak ikna eden akli delillerinin olması gerekir. Mukallitlerden her birine düşen görev ise, dini kendilerini kabule zorlayan delilleri ve Hakk'ın tanıklığı ile birlikte ondan öğrenmeleri ve onun gibi yaşamalarıdır. Kısacası, hakkı söyleyen, yanında mukallitlerden her birini kabule zorlayan açık bir delili olan tek kişidir. Yanlışı savunanlar ise çoktur. Ancak gerçeği tanımada, sayının çokluğuna değil, kesin delil ve kanıtı itibar edilir. O halde hak dinin dayanağı, yalnızca akıl ve vahiy (*sem'*) olmalıdır.³⁰

Mu'tezile ve Ehl-i Sünet, taklidin kabul edilemez olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Hatta bu konuda, Eş'arî ve Eş'arîler, işi mukallidi tekfir edecek kadar ileri bir noktaya götürmüşlerdir. Çünkü onlara göre imanın doğru olabilmesi için, akli çıkarsamaya (*istidlâl*) dayanması şarttır. Hatta ergenlik çağına ulaşan kimsenin İslâm'ı, tasdik etmemek kaydıyla şüphe duymadıkça geçerli bile değildir.³¹ Ancak şüphe, burada bizzat kastedilen bir şey olmayıp, zihni geçmişten gelen düşüncelerden arındırarak, düşünce ve akli çıkarsama yolu ile gerçeği kabule hazır hale getirmek maksadına yöneliktir. Bu bakımdan her müslümanın, ergenlik çağına ulaşır ulaşmaz, ya da daha önce, imkanlar ölçüsünde düşünce ve istidlâle alıştırılması gerekir. İbn Hazm (ö.456/1064), es-Semnânî (?) hariç, et-Taberî ve Eş'ariyye'nin

²⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, tahkik, F. Huleyf, Beyrut, 1970, 3.

²⁹ Bu yüzden "cisimlerin ezeli olduğunu söyleyen kimseyi taklit edenin tutumu, onların hâdis olduğunu söyleyen kimseyi taklit edenin tutumundan daha olumlu değildir." Kadı Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XII, (en-Nazar ve'l-Me'ârif), tahkik, Ahmed Fuâd el-Ehvânî, Mısır, 1962, 123. Krş., *Kitâbu't-Tevhîd*, 3. Bu konuda Mâtürîdîlerle Mu'tezile arasında hiçbir fark yoktur. Bkz., *Kitâbu't-Tevhîd*, (Mukaddime), 27.

³⁰ Bkz., a.g.e., 3-4. Mâtürîdîlerin bu konudaki görüşleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için, bkz., Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Dîni Çoğulculuk*, İstanbul, 1995, 79-82.

³¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, Birinci Baskı, Mısır, 1317, IV, 41; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd* (Mukaddime), 26-27.

tamamının, hiçbir kimsenin istidlâlde bulunmadan Müslüman olmasının mümkün olmadığı görüşünü benimsediğini kaydeder.³²

Mukallidin, herhangi bir istidlâlde bulunmadan mümin ve müslüman oluşunun geçersiz olduğu konusundaki bu aşırı görüşlere, Kur'an'dan kesin bir dayanak bulmak mümkün gözükme de³³, Kur'an, taklitçiliği hoş karşılamamış, aksine, onun insanı sapıklığa götürebilecek boyutta çok tehlikeli bir tutum olduğuna dikkat çekmiştir.³⁴ Bununla birlikte, iyinin taklidiyle kötünün taklidinin aynı ölçüde tehlikeli ve zararlı olduğunu söylememiz doğru değildir. Çünkü iyinin taklidi, yöntem olarak yanlış olmakla birlikte, sonucu itibariyle kötü ve yanlış değildir. Buna karşın, Kur'an, insanları taklitçiliğin kötü sonuçlarından sakındırmak için ısrarla düşünmeye ve araştırmaya teşvik etmektedir.³⁵

Sonuç olarak söylemek gerekirse, İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1200)'nin veciz ifadeyle, "akıl sadece düşünmek ve araştırmak için yaratıldığından, taklit, aklın yararını ortadan kaldırır. Nitekim kendisine etrafını aydınlatmak için kandil verilen bir kimsenin, onu söndürerek karanlıkta yürümesi ahmaklık (*kabî*) tır."³⁶

IV. DİN ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Bu başlık altında, genel olarak, kelamcılar açısından dinin mahiyetini, İslam toplumunun bir üyesi olmanın asgari şartlarının neler olduğunu, onların başka dinlerden olan insanların dünyevî ve uhrevî konumlarını nasıl değerlendirdiklerini tespit etmeye ve yeri geldiğinde bunların eleştirilerini yapmaya çalışacağız.

Kelamcılar, din ile şeriatın (*ilahî kanunlar manzumesi*) aynı olup olmadığı üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Bu ikisini aynı görenler olduğu gibi, tamamen ayrı görenler de vardır. İkisinin birbirinden ayrı olduğu üzerine en önemli ve dikkat çekici vurguyu, daha ilk dönemde, Ebu Hanife (ö. 150/767)'nin yaptığını görüyoruz.³⁷

Ona göre *din* ile *şeriat* birbirinden tamamen farklı şeylerdir. Çünkü "*şeriatlar*, farz kılınan şeylerdir. Eğer Allah'ın bütün emrettikleri din olsaydı; bu durumda

³² Bkz., a.g.e., IV, 35.

³³ Bkz., a.g.e., IV, 44.

³⁴ Bkz., Bakara, 2/170; A'raf, 7/28; Yunus, 10/78; Enbiyâ, 21/53; Şu'arâ, 26/74; Lokman, 31/21; Ahzab, 33/67; Zuhuf, 43/23. Taklidin dindeki zararları hakkında, ayrıca bkz., İbnu'l-Cevzî, **Telbîsu İblîs**, Beyrut, trhsz., 79-80.

³⁵ Bkz., Bakara, 2/164; Fussilet, 41/53; Ğâşîye, 88/17.

³⁶ **Telbîsu İblîs**, 80.

³⁷ Bu konuda geniş bir açıklama için, bkz., İlhami Güler, **Sabit Din Dinamik Şeriat**, 23-37.

Allah'ın emrettiklerinden herhangi birini terk eden, yahut nehyettiklerinden herhangi birini işleyen kimse, Allah'ın dinini terk etmiş ve kafir olmuş olurdu."³⁸

Yine, İmam-ı Azam, *dini*;"Allah'ın farz kıldıklarını yerine getirmek, haram kıldıklarından da kaçınmak olarak anlayan kişinin bu anlayışını eleştirirken şunları söyler:

"Bilmiyor musun ki, Allah'ın resulleri -Allah hepsine salat ve selam eylesin-muhtelif dinlere mensup değillerdi. Hiçbiri kendi kavmine, kendisinden önce gelmiş olan resulün dinini terk etmeyi emretmemiştir. Çünkü peygamberlerin dini birdir. Buna mukabil her resul kendi şeriatına davet ediyor, kendinden önceki resulün şeriatına uymaktan nehyediyordu; zira resullerin şeriatları çok muhtelifdir. Bundan dolayı, Allah Kur'an-ı kerim'de 'sizin her biriniz için *bir şeriat, bir yol* tayin ettik. Eğer Allah dileseydi sizi bir tek ümmet yapardı"³⁹ buyurmuştur. Allah, bütün peygamberlere tevhid demek olan dinin ikamesini, dinlerini tek bir din kıldığı için de ayrılmamalarını emretmiştir. 'O, size, dinden Nuh'a emrettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Mûsa'ya ve İsa'ya emrettiğimizi; dini doğru tutun ve ondan ayrılığa düşmeyin diye, kanun yaptı."⁴⁰ 'Senden evvel hiçbir peygamber göndermedik ki, ona, [Ben'den başka hiçbir ilah yoktur, ancak Bana ibadet edin] diye vahyetmiş olmayalım"⁴¹; 'Allah'ın yaratışı değiştirilmez, en doğru din budur"⁴² buyurmuştur. Yani Allah'ın dini değiştirilemez. Nitekim din, tebdil, tahvil ve tağyir edilmemiştir. Şeriatlar ise tebdil ve tağyir edilmiştir. Zira birtakım şeyler bazı insanlar için helal iken, Allah onları diğer insanlara haram kılmıştır. Birçok emirler vardır ki, Allah onların yapılmasını bir kısım insanlara emrettiği halde, diğer insanları, onları işlemekten nehyetmiştir. O halde, şeriatlar çok ve muhtelifdir..."⁴³

Aslında, genel olarak, Ehl-i Sünnet kelimcilerine göre din ile şeriatı aynı görmek mümkün değildir. Çünkü onların çoğu, her ne kadar ameli önemli görseler

³⁸ Ebû, Hanîfe, **el-Âlim ve'l-Mute'allim**, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri İçinde, 12.

³⁹ Maide, 5/48.

⁴⁰ Şûrâ, 42/13.

⁴¹ Enbiya, 21/25.

⁴² Rum, 30/30.

⁴³ Ebû Hanîfe, **el-Âlim ve'l-Mute'allim**, 12. Dinin sâbit olup şeriatların değiştiği hakkında, kezâ, bkz., Ebu'l-Izz, **a.g.e.**, 787; B. Topaloğlu, Y. Ş. Yavuz, İ. Çelebi, **İslâm'da İnanç Esasları**, İstanbul, 1998, 24; İlhami Güler, **Sabit Din Dinamik Şeriat**, 24. Bu konuda, Mâtürîdîlerin görüşleri için, bkz., Hanifi Özcan, **Mâtürîdî'de Dinî Çoğulculuk**, 71-72; Hasan Şahin, **Mâtürîdî'ye Göre Din**, Kayseri, 1987, 43-46. Mu'tizîli görüş için, bkz., Kadı Abdulcebbar, **el-Muhtasar fî Usûli'd-Din**, (er-Rassî, Rasâilu'l-Adl içerisinde, Mısır, 1971), I, 241.

de⁴⁴, iman ile amelin arasını tamamen ayırmışlardır. Ehl-i Sünnet'e göre itaatlerin birinci basamağını *adalet, tevhid, va'd* (iyiliği ödüllendirme), *va'id* (kötülüğü cezalandırma), peygamberlik ve kerâmetler hususunda dinin temel ilke ve prensipleriyle İslam şeriatı (*emir ve yasakları*) nın temel ilke ve prensiplerini bilmek oluşturur. Çünkü bunları bilmemek insanı küfürden çıkarır. Bağdâdî (ö. 429/1037)'ye göre, bunları diliyle bir kere deklare eden, cizyeden, savaşılmaktan, esir alınmaktan ve esir düşmekten emin olur. Yine, bir kez dahi olsa, bunları onaylayan kimse, nikah akdinde bulunma, kestiğinin yenilmesi, mirastan pay alma, Müslümanların kabristanlığına gömülme, cenaze namazının kılınması ve [namazda] imam olma gibi hakları elde eder.⁴⁵

Bağdâdî, Ehl-i Sünnet'in büyük günahları işleyenler ve farzları terk edenler hakkındaki görüşlerini aktarırken onların fıska düşüklerine ve şahadetlerinin yenilenmesi gerektiğine dikkat çeker. Ancak bunlar, itaatin birinci basamağına adım attıkları sürece mümin olarak kalırlar. Allah bunları dilerse bağışlar, dilerse günahlarından ötürü cezalandırır. Bununla birlikte, ebedî olarak cehennemde kalmazlar. Sonunda cennete girmeyi hak ederler.⁴⁶

Mâtürîdilerin iman anlayışı da Bağdâdî'nin aktardığı bu görüşü destekler mahiyettedir. Çünkü onlara göre imanın özünde bir artma ya da eksilme söz konusu değildir. İman, itaatlerle artmadığı gibi masiyetlerle de azalmaz. Zira iman tasdikten ibarettir. Tasdik ise, nicelik ve nitelik yönünden artıp eksilen bir şey değildir. Bununla birlikte, onlar, kendilerini imanının kalplerdeki nurunun ve ışığının artıp eksildiğini söylemekten geri alamazlar.⁴⁷

İbn Teymiyye (ö. 728/1328)'ye göre ise Bağdâdî'nin aksine, Ehl-i Sünnet'in temel esaslarından birisi, din ve imanın, söz ve amelden ibaret olmasıdır. Bu ikisi, "kalbin ve dilin sözü ve kalbin ve organların amelinden ibarettir. Şüphesiz iman, itaat ile artar, günah (*ma'siyet*) ile de azalır."⁴⁸ Bununla birlikte, ona göre Ehl-i

⁴⁴ Bkz., **el-Fıkhu'l-Ekber**, İmam-ı Azamın Beş Eseri İçinde, 58; Mâtürîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, 373 vd.; el-İcî, **el-Mevâkıf**, Alemu'l-Kütüb, Beyrut, tarihsiz, 385.

⁴⁵ Bağdâdî, **Usûlu'd-Din**, İstanbul, 1928, 268; **Mezhepler Arasındaki Farklar**, (el-Fark Beyne'l-Fırak), çev., Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, 1991, 278. Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşleri için, ayrıca, bkz., Metin Özdemir, **Anlam Kaymasına Uğrayan Kur'ânî Bir Kavram: Fâsık**, C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı, 2, 1998, 499 vd.

⁴⁶ Bkz., **Usûlu'd-Din**, 268-269.

⁴⁷ Bkz., Ebu'l-Mu'in en-Neseфі, **Tabııra**, tahkik, Claude Salamé, řam, 1993, II, 809.

⁴⁸ Bkz., İbn Teymiyye, **el-Akîdetü'l-Vâsıtyye**, 16-17. (Bu eser, Akaide Dair İki Risâle, el-Akîdetü'n-Nizâmiyye, İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, el-Akîdetü'l-Vâsıtyye, İbn Teymiyye, M.Ü.İ. F. Yayınları, Nu. 41 içindedir. Bu eserden bundan sonra, İbn Teymiyye, *el-Akîdetü'l-Vâsıtyye* olarak söz edilecektir.); İbn Teymiyye, **el-Fetâvâ**, VII/10-11, 314-316. İman ile amelin bir bütün olduğu konusunda, keza, bkz., Ebu'l-Izz,

Sünnet, Haricilerin yaptığı gibi, kible ehlini, itaatsizlik (*me'âsi*) ve büyük günahlara dalmaları sebebiyle tekfir etmiyordu. Çünkü onlar, günah işlemelerine rağmen onlarla iman kardeşliklerinin devam ettiğine inanıyorlardı. Nitekim Kur'an'da bu konuya işaret eden pek çok ayet vardır: "...Öldüren, ölenin kardeşi tarafından bağışlanmışsa, kendisine örfe uymak ve bağışlayana güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbiniz'den bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecavüzde bulunana elem verici azap vardır."⁴⁹ "Eğer müminlerden iki topluluk birbirleriyle savaşırlarsa, aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız; eğer dönerlerse, aralarını adaletle bulunuz, adil davranınız, şüphesiz Allah adil davrananları sever."⁵⁰

Ona göre Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin aksine⁵¹, din ile bağımlı koparmamış olan hiçbir büyük günahkarı (*fâsik*⁵²) iman isminden bütünüyle mahrum etmiyor ve onu ebedî olarak cehennemde görmüyordu. Aksine büyük günahkar, Allah'ın şu buyruklarında mutlak anlamda mümin ismini almaktaydı: "Bir müminin diğeri mümini yanlışlık dışında öldürmesi asla caiz değildir. Bir mümini yanlışlıkla öldürenin, bir mümin köleyi azat etmesi ve öldürülenin ailesi bağışlamadıkça, ona diyet ödemesi gerekir. Eğer o mümin, size düşman bir topluluktan ise mümin bir köleyi azat etmek gerekir. Şayet aranızda anlaşma olan bir topluluktansa, ailesine diyet ödemek ve mümin bir köleyi azat etmek gerekir."⁵³ Kısacası, İbn Teymiyye, zina eden, hırsızlık yapan, şarap içen ve soygunculuk yapan kimseleri, iman ettiklerini söyledikleri sürece, imanı eksik müminler olarak görmektedir.⁵⁴ Yani o, Hariciler de

Şerhu'l-Akide et-Tahâviye, 466-471,513. Mu'tezile'ye göre de iman ameli kapsadığı için artar ve eksilir. Bkz., Ahmed Mahmud Subhi, **Fî İlimi'l-Kelâm**, I, (el-Mu'tezile), Beyrut, 1991, 164.

⁴⁹ Bakara, 2/178.

⁵⁰ Hucurât, 49/9.

⁵¹ Mu'tezile'ye göre **büyük günahkar**, kafir olarak isimlendirilmese de, bu dünyadan tevbe etmeden geçerse ebedî azabı hak eder. Bkz., Kadı Abdülcebbar, **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, (tahkik; Abdülkerim Osman), Kahire, 1965, 666-667. Mu'tezile'nin bu görüşü onların iman anlayışlarının doğal bir sonucudur. Onlara göre iman, inanç ve amelden ibarettir. İman ile salih amel birbirine bitişiktir ve iman ameli kapsar. Bkz., Ahmed Mahmud Subhi, a.g.e. I, (el-Mu'tezile), Beyrut, 1991, 163. Mu'tezile'nin iman hakkındaki ihtilafları için, bkz., Eş'ârî, **Makâlât**, I, 329-332.

⁵² Bu kavram, anlam kaymasına uğrayan Kur'anî kavramlardan bir tanesidir. Kur'an'da bu kavram, kafirlerin, müşriklerin ve münafıkların sıfatı olarak zikredilir. Bkz., Metin Özdemir, a.g.m., 499 vd.

⁵³ Nisâ, 4/92.

⁵⁴ Bkz., İbn Teymiyye, **el-Akîdetü'l-Vâsıtıyye**, 16-17; **Mecmû'u'l-Fetâvâ**, VII, 302. İbn Teymiyye'nin bu konuda çok net olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira bir yerde, teyit ederek Selef'in tamamının, "imanın söz ve amelden ibaret olduğunu ve itaat

olduğu gibi, imanı eksik mümini tekfir etmez. Bu konudaki nihai kararın Allah'a ait olduğunu düşünür.

Mu'tezile'nin din anlayışında da *salih amel* ve *ahlâkın* büyük önemi vardır. Ancak onlar bu konuda, Haricîler kadar olmasa da çok katı bir tutum içerisindedirler. Onlara göre salih amelsiz iman olamayacağı gibi ahlaksız da din olmaz.⁵⁵ Bu nedenle onlar açısından, ahiretteki kurtuluşun asgari şartı, işlenen itaatlerin devamlı ve büyük ve küçük günahlardan fazla olmasıdır.⁵⁶

Bize göre de İbn Teymiyye'nin haklı olarak işaret ettiği gibi, iman ile amel birbirinin aynı olmasa da birbirini doğru orantılı olarak etkilerler.⁵⁷ Amel arttıkça iman da artar, amel azaldıkça iman da azalır. Bütünüyle amelden yoksun olan bir iman deklarasyonu, imanın en zayıf derecesi olarak kalır. Aşağıdaki Kur'an ayetlerini yan yana getirip değerlendirdiğimizde, bu hususun son derece net bir şekilde ortaya çıktığını görürüz.

İnananlar, ancak o kimselerdir ki, Allah anıldığı zaman kalpleri titrer, ayetleri okunduğu zaman, bu onların imanlarını artırır. Ve Rablerine güvenirlere; namaz kılarlar; kendilerine verdiğimiz rızktan yerli yerince sarf ederler.⁵⁸

Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür.⁵⁹

Allah kendisine ortak koşmayı elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse, şüphesiz büyük bir günahla iftira etmiştir.⁶⁰

İşte din üzerine yapılan bu tartışmalar çerçevesinde, diğer bazı problemler de ele alınmış ve onlar hakkında pek çok ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Aşağıda, bunlardan önemli olan birkaçının tartışması yer almaktadır.

ile artıp masiyet ile azaldığını" kabul ettiğini, bir başka yerde de, "bizzat Hz., Muhammed'in vacip kıldığı şeylerden herhangi birisini terk eden kimsenin Allah'a ve Rasûlüne iman etmiş olamayacağını" söyler. Bkz., **Mecmû'u'l-Fetâvâ**, VII, 511, 621. Selef'in bu hususla ilgili görüşleri için, kezâ, bkz., Ebu'l-Izz, **a.g.e.**, 426-427, 432, 442.

⁵⁵ Ahmed Mahmud Subhi, a.g.e. I, 163.

⁵⁶ Bkz., Kadı Abdülcebbar, **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, 623-625.

⁵⁷ Bu konuyl ilgili çarpıcı bir değerlendirme için, bkz., İbn Haldun, **Mukaddime**, çev., Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1989, II, 522-523.

⁵⁸ Enfal, 8/2-3.

⁵⁹ Zilzal, 99/7-8.

⁶⁰ Nisâ, 4/48.

A. VAHİY BİLGİSİ ULAŞMAYANLARIN DURUMU

1. Müşriklerin Çocuklarının Durumu:

Kelamcılar bu konuda ihtilaf etmişlerdir. Haricîler ve Kerrâmi'ye, çocuklar hakkında, sanki ilahî emir ve buyruklardan sorumlularmış gibi yargıda bulunmaktadırlar. Kerrâmiye'ye göre çocuklar, "insan soyunun yaratılan ilk prototiplerinin (*ez-zerru'l-evvel*) Allah'ın Rab oluşunu *belâ* sözüyle tasdik ettikleri için⁶¹ mümindirler. Onlardan buluğ çağına erişmeden ölen herkes, geçmişteki (*ilk sembolik yaratılıştaki*) imanlarından dolayı cennete girerler."⁶²

Haricîlerin Ezârika⁶³ koluna göre ise müşriklerin çocukları da müşriktirler ve onlar da babalarıyla birlikte cehenneme gireceklerdir.⁶⁴ Hatta Ezârika'ya göre kendilerine muhalif olan Müslüman çocukları bile cehenneme gidecektir. Kurtulabilecek olanlar, sadece onlarla birlikte hareket edenlerin çocuklarıdır.⁶⁵

⁶¹ Bkz. A'raf, 7/172. Bazıları, dünyaya gelen hiçbir kimse böyle bir söz söylediğini hatırlamadığı için, bu ayetin sembolik bir anlatımda bulunduğunu iddia etmişlerdir. Olara göre bu ayet, ulûhiyet fikrinin insan fitratına açıkça kavranılabilecek ölçüde yerleştirildiğini, buluğ çağına erişen herkesin, fitratına yöneldiğinde bunu rahatlıkla anlama imkanına sahip olduğunu ifade etmektedir. Bkz., Ebu'l-Izz, **a.g.e.**, 310-311; Toshihiko İzutsu, **İslâm Düşüncesinde İman Kavramı**, İstanbul, 1984, 193; S. Nakib Attas, **İslami Düşünüşün Problemleri**, 88-89. Söz konusu ayetin, bu vb. yorumları hakkında daha ayrıntılı bilgi için, bkz., Kurtubî, **Câmi'u'l-Ahkâmi'l-Kur'an**, Beyrut, 1985, VII/314 vd. İbn Kayyim el-Cevziye, ayette zikredilen ahdin, Hz. Adem'in yaratılışından hemen sonra gerçekleştiğini ileri süren hadislerin bu ayetin tefsiri mahiyetinde olamayacağını açıklarken şöyle demektedir: "Ayete, bizzat Hz. Adem'den değil, ademoğullarından, Hz. Adem'in sulbünden değil, ademoğullarının sulbünden ve nihayet, ademoğullarının birbirini izleyen nesillerinin soyundan bahsetmektedir. Ayrıca, oradaki şahit tutma, Allah için delil olabilecek nitelikte bir şahitliktir. Bu yüzden kâfir, kıyamet gününde, ben bundan habersizdim diyemeyeceği gibi, hiçbir evlat da, babam şirk koştı ben de ona tâbi oldum diyemez. Çünkü Allah onları, Kendi rabliğini, onların rabbi, yaratıcısı ve var edicisi olduğunu ikrar edebilecekleri bir yaratılış (fitrat) üzerine var etmiştir... Ayrıca, Allah kıyamet gününde onların aleyhine, bu ilk ahit (*misak*) ile değil, gönderdiği peygamberleriyle delil getirecektir. İşte ayette kastedilen de budur." İbn Kayyim el-Cevziye, **Şifâ'u'l-Alîl**, 40.

⁶² Bağdâdî, **Usûlu'd-Din**, 259; **Mezhepler Arasındaki Farklar**, 166. Kezâ, bkz., Ali Sami en-Neşâr, **İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu**, çev., Osman Tunç, İstanbul, 1999, II, 48.

⁶³ Ezârika hakkında bkz., W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev., Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, 1981, 25.

⁶⁴ Eş'arî, **Makâlât**, I, 205.

⁶⁵ Bağdâdî, **Usûlu'd-Din**, 259. Krş., Eş'arî, **Makâlât**, I, 205. Ezârika, bu konuda, Nuh Sûresi'nin, "Nuh dedi ki: 'Rabbim! Yeryüzünde hiçbir inkarcı bırakma. Doğrusu Sen onları bı-

Rafizilerin Őeytaniye kolu ve Ebû Malik el-Hadramî gibi, çocuklara Allah'ı bilme ve tanıma sorumluluğunu yükleyenler bile vardır.⁶⁶

Bu iki görüş, mezhep önderlerinin, zaman zaman akıl bir yana, kitap ve sünnetten de ne kadar uzaklaştıklarının açık bir göstergesidir. Sadece Şu ayet bile, Ezârika'ya ait görüşün ne kadar ürkütücü ve Allah'a yapılan büyük bir iftira olduğunu göstermeye yetmektedir. "Kız çocuğunun hangi suçtan ötürü öldürüldüğü kendisine sorulduğu zaman..."⁶⁷ Kur'an, müşriklerin kendi elleriyle öldürdükleri kız çocukları hakkında bu tehdidi savururken nasıl olur da Allah'ın müşrik çocuklarını cehenneme atacağı iddia edilebilir? Diğer taraftan, Allah, hiç kimseye başkasının günahının yüklenmeyeceğini açıkça ifade etmektedir: "Herkesin kazandığı kendisinedir, kimse başkasının yükünü taşımaz."⁶⁸

Mu'tezile'ye göre ise çocuk iken ölenler cennet ehliendir.⁶⁹ Ancak onlar arasında da bu konunun ayrıntılarında ihtilaf vardır. Onlardan bir gruba göre çocuk yaşta da olsa akli eren herkese, dini bilgileri öğrenmek farzdır. Eğer herhangi bir kimse, akli ermeye başladıktan sonra, bu bilgileri öğrenmeden ölürse, kafir olarak

rakırsan kullarını saptırırlar; sadece ahlaksız ve çok inkarcıdan başkasını doğurup yetiştirmezler" şeklindeki 26-27. ayetlerini delil olarak kullanırlar. *İbn Hazm*, Ezârika'nın bu ayetleri kendi lehlerine bir delil olarak kullanmalarını eleştirirken Şunları söyler: "Nuh (as) bunu her kâfir için değil, sadece kendi kavminin kâfirleri için söyledi. Çünkü (bir başka Sûre'de) şöyle buyurulmaktadır. 'Nuh'a, "Senin milletinden, inanmış olanlardan başkası inanmayacaktır." (Hûd, 11/36). Nitekim Nuh (as) bu vahiy sayesinde, artık onlar arasında ebediyen mümin çıkmayacağını, dolayısıyla onlardan doğanların da sadece kâfir olması gerektiğini kesin olarak bilmektedir. İşte ayetin metni bundan bahsetmektedir. Çünkü Allah, Nuh'un dilinden onun şöyle dediğini hikaye etmektedir: 'Rabbim! Yeryüzünde hiçbir inkarcı bırakma.' O burada, sadece kendi zamanında yeryüzünde bulunan kâfirleri kastetti. Ezârika'da azıcık ilim ve anlayış olsaydı, Nuh'un söylediği bu sözlerin her kâfiri değil, sadece onun kavminden olan kâfirleri kapsadığını bilirdi. Çünkü İbrahim ve Muhammed (as)'in babaları kâfir ve müşrik idiler. Ancak onlar, müminlerden insanların ve cinlerin en hayırlı olanlarını ve iman bakımından insanların en üstün olanlarını dünyaya getirdiler. Halbuki, Ezârika, yol ve yöntem bakımından hayvanlar gibi, hatta onlardan daha aşağılık cahil bedevilerdi." Bkz., *İbn Hazm, el-Fasl*, IV, 73. Mâtürîdî, Hz. Nuh'un "onlar ahlaksız ve çok inkarcıdan başkasını doğurup yetiştirmezler" sözünü yorumlarken, Allah'ın buluş çağına erişmeyen hiçbir kimseyi imtihan etmesinin ve sorumlu tutmasının mümkün olmadığına, dolayısıyla burada anlamın *me'âzî* olduğuna işaret eder. Yani Hz. Nuh, onların doğurdıkları çocukların, buluş çağına eriştikten sonra, babalarının yolundan giderek ahlaksız ve aşırı inkarcı olacaklarını kastetmiştir. Bkz., *Te'vilât*, vr. 830a.

⁶⁶ Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, 259-260.

⁶⁷ Tekvîr, 81/8-9.

⁶⁸ En'am, 6/164. Bu konuda, bkz., Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 479-481.

⁶⁹ Bkz., Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 478.

ölmüş olur ve ebedî olarak cehenneme gider. Mesela, Ebu'l-Huzeyl (ö. 235/850), çocuğun aklı ermeye başlamasının ikinci anında, Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/855) ise üçüncü anında bu bilgileri öğrenmekle yükümlü olduğunu iddia eder.⁷⁰ Fakat çok daha toleranslı olan bazıları, bu sürenin, dini bilgiler hakkında düşünce (*nazar*) ve *istidlale* imkan verecek bir uzunlukta olmasını öngörür. Bununla birlikte, hepsi, söz konusu süreler bittikten sonra, Müslüman alimlerin üzerinde ittifak ettikleri buluş yaşına ulaşmasalar bile, istidlalde bulunmadan ölenlerin kafir olarak öldükleri ve ebedî azabı hak ettikleri üzerinde ittifak etmişlerdir.⁷¹ Buradan onların, aklı eren herkesin, çocuk yaşta da olsa, buluş çağına girdiği görüşünde oldukları anlaşılmaktadır.

Mu'tezile'nin bu görüşü, diğer mezheplere göre çok daha rasyonel ve toleranslı görünse de Kur'an'ın ruhuna aykırı görünmektedir. Bu görüşlerin hepsinde, ilahî rahmetin kapsamını daraltan bir acelecilik sezilmektedir. Halbuki Yüce Allah, Kur'an'da şöyle buyurmaktadır: "Biz insana, anne ve babasına karşı iyi davranmasını tavsiye etmişizdir; zira annesi, onu karnında, zorluğa uğrayarak taşımış; onu güçlüğüle doğurmuştur. Taşınması ve sütten kesilmesi otuz ay sürer. Sonunda erginlik çağına erince ve *kırk yaşına varınca*: "Rabbim! Bana ve anne babama verdiğin nimete şükretmemi ve benim hoşnut olacağın yararlı bir işi yapmamı sağla; bana verdiğin gibi soyuma da salah ver; doğrusu Sana yöneldim, ben, kendini Sana verenlerdenim" demesi gerekir."⁷²

Buluş yaşıyla ilgili tartışmaları bir yana bırakacak olursak, bu ayetten, açıkça Allah'ın kullarının Kendisine yönelmeleri için azami olarak 40 yaşlarına kadar tolerans tanıdığı anlaşılmaktadır.

⁷⁰ Bkz., Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, 94-95. Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/855), "Allahü Teâlâ'nın, her ne kadar çocuklara azap etmeye kadir olsa da, (dünyada) onlara azap ettiği takdirde buluş çağına ermiş bir kâfir ve dolayısıyla azabı hak etmiş olacaklarını iddia etmiştir. Bkz., Kadı Abdulcebbar, **Muğnî**, VI, (et-Ta'dil ve't-Tecvîr), 128; el-Hayyât, **K. el-İntisâr**, 53. Bu konuda, İmam'ı Azam'ın görüşü de Mu'tezileye yakındır. O, tevhid ilmi meselelerinde bir problemle karşılaşanların, imkanları olduğu halde, çözüm arayışlarını geciktirmelerinin küfür olduğunu söylemiştir. Bkz., Ebû, Hanîfe, **el-Fıkhu'l-Ekber**, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri İçinde, 59.

⁷¹ Bağdâdî, a.g.e., 260-261. Allah'ın çocuklara azap edip etmeyeceği konusundaki farklı Mu'tezilî görüşler için, ayrıca, bkz., Eş'arî, **Makâlât**, I, 318-319.

⁷² Ahkaf, 46/15.

Mu'tezile, genel olarak, Bağdâdî'nin münferit şahısların görüşlerinden hareketle onlar adına ortaya koymaya çalıştığı bu kanaatlerin ötesinde, Allah'ın çocuklara azap etmesini, çirkin ve zulüm olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.⁷³

Ehl-i Sünnet'e gelince, onlar mümin çocuklarının ve buluş çağına ulaşan delilerin müminlerle birlikte cennette oldukları hususunda ittifak etmişlerdir. Fakat müşrik çocukları hakkındaki ilgili farklı rivayetlerden dolayı görüş bildirmekten kaçınmışlardır. Mesela, onlar hakkında Hz. Peygamber'den şöyle rivayet edilmiştir: "(Allah onlar hakkında şöyle buyurdu): 'Dileseydim onların cehennemdeki çığışlarını sana işittirirdim.'" Diğer bir rivayette, "onların cennette müminlerin hizmetçileri oldukları" zikredilmiştir. İbn Abbas'tan gelen başka bir rivayet ise şöyledir: "Cehennem ateşini onlar için tutuşturulur ve onlara oraya atlamaları emredilir. Onlardan oraya atlayanlara ateş hiçbir zarar vermez ve oradan cennete giderler."⁷⁴ İşte müminlerin hizmetçileri olacakları rivayet edilenler muhtemelen bunlardır. Oraya atlamaktan kaçınanlar ise Rablerine isyan etmiş olduklarından cehenneme girerler. Cehennemde çığışmaları duyulacak olanlar da muhtemelen bunlardır."⁷⁵

Bağdâdî'nin iddia ettiği gibi, Ehl-i Sünnet alimlerinin hepsi bu konuda suskun kalmamışlar, tam aksine, bazıları net görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan en önehlisi, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936)'dir. Ona göre, nasıl ki, Allah'ın dünyada çocuklara ıstırap çekirtmesi doğru ve adil ise ahirette de onlara azap etmesi öylece doğru ve adildir. Ayrıca, o, Mu'tezilenin, Allah'ın çocuklara babalarının ibret alması için ıstırap çekirttiği şeklindeki gerekçesini, onların aleyhine kullanarak bunun doğru ve de adil bir tutum olması halinde, pekala Allah'ın kafirlerin çocuklarına babalarını öfkelenlendirmek için ıstırap çektirebileceğini ve bunun da adil bir tutum olacađını⁷⁶ iddia eder. Çünkü ona göre fiilin, niteliği ne olursa olsun, doğru ve adil olması için Allah tarafından yapılmış olması yeterli bir sebeptir. O bu konudaki görüşlerine dayanak olarak, yukarda zikrettiğimiz İbn Abbas'tan nakledilen rivayeti kullanır.⁷⁷

⁷³ Bkz., Kadı Abdulcebbar, **el-Muhtasar fi Usûli'd-Din**, (er-Rassî, Rasâilu'l-Adl içerisinde), I, 207. Keza, bkz., Eş'arî, **Makâlât**, I, 319.

⁷⁴ İbn Hazm, benzer bir rivayeti, yaşlı bunaklar, sağırklar, deliler ve fetret döneminde bulunan kimseler için zikreder. Bkz., **el-Fasl**, IV, 60.

⁷⁵ Bağdâdî, a.g.e., 261; İbn Hazm, **el-Fasl**, IV, 172-173. Bu hadislere Kütübü Sitte kaynaklarında rastlayamadık.

⁷⁶ Eş'arî, **el-İbâne**, (tahkik; Abbas Sabbağ), Lübnan, 1994, 134.

⁷⁷ Bkz., a.g.y. Bakıllânî de Allah'ın müşrik çocuklarına azap etmesinin, Onun fiili açısından adalet, hikmeti açısından da mümkün ve güzel olduğunu iddia eder. Çünkü fiilin güzel ve çirkin olma sebebi, emir ve nehiydir. Allah'a emir ve nehiyde bulunabilecek hiçbir varlık

Bu bağlamda, kesilen organlar hakkında da çok garip tartışmalar olmuştur: Mu'tezile'nin, Allah'ın, eli kesilmiş olan bir müminin, daha sonra dinden dönmesi durumunda ve bunun aksine, eli kesilmiş olan bir kâfirin, daha sonra mümin olması halinde nasıl muamele edeceği sorusuna verdiği cevabı, diğer elin bedel olarak verildiği şeklindeydi. Fakat bazıları, dinden dönen müminin elinin tövbekâr olan kâfiri, kâfirin de (inançsızken çaldığında kesilen) elinin dinden dönen (*mürted*) kimse- nin eline takılacağını iddia etti. Bazıları ise inancın ve küfrün "el ve ayakla" bir ilgisi olmadığı gerekçesiyle bunu reddetti.⁷⁸ Ehl-i Sünnet ise ahirette onların sahiplerine geri verileceğini iddia etti.⁷⁹

Bu tür spekülasyonların şu Kur'an ayetlerini dikkate aldığımızda, ne kadar anlamsız olduğu görülecektir: "Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler..."⁸⁰ "Hüküm ancak Allah'ındır. O, hükmedenlerin en iyisi olarak gerçeği anlatır."⁸¹ "Allah hükmedenlerin en iyisidir."⁸² "Bu, yaptığımızın karşılığıdır. Yoksa Allah kullara asla zulmetmez."⁸³

2. İslam Daveti Ulaşmayan Yetişkinlerin Durumu

Bağdâdî, fırkaların bu konuyla ilgili görüşlerini aktarırken şunları söyler: "Aklî bilgilerin zorunlu olduğunu savunanlar"⁸⁴, kendisine İslam daveti ulaşmayan kimse hakkında şu görüştedirler: Eğer bu kimse, Allah'ın birliğini, sıfatlarını, adaletini ve hikmetini zorunlu olarak bilirse, onun konumu Müslümanların konumu gibidir. Ancak o, peygamberliği ve ilahî buyrukları bilmemesinde mazurdur. Aksine, tevhide ve ilahî adaleti zorunlu olarak bilmiyorsa, ona teklif yoktur. Ahirette sevap görmeyeceği gibi azap da görmez."⁸⁵

Aklî bilgilerden vâcip olanların çalışma ve gayrete bağlı olduğunu iddia edenler ise bu konuda ihtilafa düşmüşlerdir. Bu görüşte olan Mu'tezile"⁸⁶, "aklî olgunluğa

olmadığına göre, bunların hepsi Onun adına bir adalet ve hikmettir. Bkz., **et-Temhîdu'l-Evâil**, 382.

⁷⁸ Eş'arî, **Makâlât**, I, 317; Bağdâdî, **Usulu'd-Din**, 261.

⁷⁹ Bağdâdî, a.g.e., 261.

⁸⁰ Bakara, 2/286.

⁸¹ En'am, 6/57.

⁸² A'raf, 7/87. Keza, bkz., Yunus, 10/109; Yusuf, 12/80

⁸³ Âl-i İmran, 3/182; Enfal, 8/51; Hacc, 22/10; Fussilet, 41/46.

⁸⁴ Bazı Râfıziler, Mu'tezileden, Câhız, Sümâme, Gaylan ed-Dimeşki ve Ebu'l-Huzeyl bu görüştedirler. Bkz., Bağdâdî, **Usûlu'd-Din**, 31-32. Kadı Abdulcebbar ise Mu'tezile'den Câhız ve Ebu Ali el-Esvârî'nin bu görüşte olduğunu kaydeder. Bkz., Kadı Abdulcebbar, **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, 52.

⁸⁵ Bağdâdî, a.g.e., 262.

⁸⁶ Bkz., Kadı Abdulcebbar, a.g.e., 52-53.

erişen ve adalet ve tevhid meselelerinde hakka inanan kimseler, peygamberleri ve ilahî buyrukları (*eş-şerâi'*) bilmemesinde mazurdur. Bunlardan hakka inanmaktan sapan kimseler kafirdir ve azabı hak eder."⁸⁷ Onlara göre kendilerine ilahî mesaj ulaşmayanların *tevhid ve adalet ehlinden* olmalarının asgari şartı, tüm eşyanın yaratılmış ve Allah'ın da onların yaratıcısı ve ezeli olduğuna, diğer her şeyin sonradan meydana geldiğine, Onun eşi ve benzeri olmadığına, adil olup asla zulüm yapmadığına inanmaktır. Onu başka şeylere benzetip zulüm yaptığını düşünen herkes, tevhid ve adalet ehlinin dışında kalır.⁸⁸ Onların bu düşüncesi, herkesin bunları vahyin yardımı olmadan, akli ile bulabileceğine dair kanaatlerine dayanmaktadır.

Ehl-i Sünnet'e göre ise vâciplerin hepsi bellidir ve onların vâcipliği sadece ilahî buyrukla bilinir. Onlar İslam daveti ulaşmayan kimseler hakkında görüş bildirirken, onların mevcut durumlarını dikkate alırlar: "Eğer adalet ve tevhid meselelerinde hakka inanıyorlar, fakat hükümler ve peygamberlerle ilgili dini asılları bilmiyorlarsa, konuları Müslümanların konuları gibidir. O, hükümleri bilmemesinde mazurdur. Çünkü bu durum onun aleyhine bir delil teşkil etmez. Ancak bu kimse, dinsizliğe, küfre ve ilahî sıfatların inkarına inanıyorsa, bu inancından dolayı kafirdir. Bununla birlikte, ahiretteki durumu şu şartlara bağlıdır. Eğer bazı peygamberlerin daveti ona ulaştığı halde, iman etmemişse, ebedî olarak azabı hak eder. Aksine, kendisine hiçbir surette dinin daveti ulaşmamışsa, mükellef değildir. Bu yüzden ahirette ona sevap ve ceza verilmez. Bununla birlikte, Allah ona ahirette azap ederse, bu tıpkı, Allah'ın dünyada çocuklara ve hayvanlara azap etmesinin adalet olup hiçbir surette onları bir cezalandırma olmadığı gibi, onu bir cezalandırma değildir. Buna karşın, Allah ahirette ona nimet verirse, tıpkı, müminlerin çocuklarını itaatlerinden dolayı değil de bir lütuf olarak cennetine koyduğu gibi, bu onun işlediği bir itaatten dolayı değil, Allah'ın lütuf ve kereminden dolayıdır. Diğer taraftan, kendisine İslam daveti ulaşmayan kimse, ne küfre ve ne de tevhîde inanan bir kimse ise, o ne mümin ne de kafirdir. Allah ahirette ona dilerse adil olarak azap eder, dilerse bir lütuf olarak ihsanda bulunur."⁸⁹

Ehl-i Sünnet alimleri hayvanlara ve çocuklara isabet eden felaket ve belalardan kaynaklanan acıları, *Allah'ın bir azabı* olarak görmektedir. Halbuki, bunlar *ilahî yasaların işleyiş tarzından kaynaklanan arzî durumlardır*. Mesela, bulaşıcı bir hastalığın küçük büyük ayırt etmeksizin herkese sirayet etmesi, bu yasaların işleyiş tarzına bağlı olan geçici bir durumdur. Bu gibi durumlarda insan, tedbir almak ve maruz kaldığı zararları defetmek için çözümler üretmekle yükümlüdür. Bu tür olay-

⁸⁷ Bağdâdî, a.g.e., 262.

⁸⁸ el-İmam Yahyâ b. el-Huseyin, *Rasâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*, tahkik, Muhammad Ammâra, Mısır, 1971, II, 310.

⁸⁹ Bağdâdî, a.g.e., 262-263.

ların sonuçlarını doğrudan Allah'a atfetmek, dolayısıyla onları Onun azabı gibi göstermek yanlışır.⁹⁰

İbn Hazm (ö.456/1064) ise, "Bu Kur'an bana, sizi ve ulaştığı kimseleri uyar-mam için vahyolundu"⁹¹ ve "Biz elçi göndermedikçe hiçbir kavme azap etmeyiz"⁹² buyruklarına dayanarak, İslam'ın ulaşmadığı kimselerin azaba uğramayacağını ve dinî vecibelerden haberdar olmayanların mazur olduklarını savunur.⁹³ Görüldüğü üzere, Kur'an'a başvurulduğu takdirde, daha sağlıklı ve tutarlı görüşler ortaya konu-labilmektedir.

Bağdâdî, kendisine İslam daveti ulaşmamış kimselerin haksız yere öldürülme-leri durumunda geçerli olan hukûkî müeyyideyi de şöyle izah eder: "Irak ehli bu durumda diyet gerekmediği görüşündedir. Şafi'î ise kefaretle birlikte diyeti gerekli görmüştür. Eğer bu kimse zimmet ehlinin dinine ve yasalarına tabii ise, diyeti bir zimmînin diyeti kadardır. Herhangi bir dine bağlı değilse, Müslüman olarak kabul edildiğinden, onun diyetinin müslümanın diyeti ölçüsünde olduğu söylenmiştir. Şafi'î ve ahabîna göre ise onun diyeti, diyetlerin en azı olan Mecûsînin diyeti ka-dardır."⁹⁴

Kur'an açısından bakıldığında, ister dinli, ister dinsiz olsun, bir kimseyi haksız yere öldürmek asla mümkün değildir. Kur'an'ın bu konudaki tavrı ve öngördüğü cezâî müeyyide son derece açık ve nettir: "Yalnız, antlaşma hükümlerinde size karşı bir eksiklik yapmayan ve aleyhinizde kimseye yardım etmeyen müşriklerle yaptığınız antlaşmaya sonuna kadar riayet edin. Allah sakınanları sever. Puta tapanlardan biri sana sığınır, onu güvene al; ta ki Allah'ın sözünü dinlesin. Sonra onu güven içinde olacağı yere ulaştır. Çünkü onlar bilgisiz bir topluluktur."⁹⁵ "Bunun için İsrail oğullarına şöyle yazdık: 'Kim bir kimseyi bir kimseye veya yeryüzünde boz-gunculuğa karşılık olmadan öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de onu diriltirse (ölümden kurtarırsa) bütün insanları diriltmiş gibi olur.'⁹⁶ "Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymayın."⁹⁷ "Allah'ın haram kıldığı cana haksız

⁹⁰ Bu konuyla ilgili daha ayrıntılı bir açıklama için, bkz., Metin Özdemir, **Kötülük Teorile-rine Eleştirel Bir Yaklaşım**, C. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, sayı-4, Sivas-2000, 237,243-244.

⁹¹ En'am, 6/19.

⁹² İsrâ, 17/15.

⁹³ İbn Hazm, **el-Fasl**, IV, 60.

⁹⁴ Bağdâdî, **Usûlu'd-Din**, 263-264.

⁹⁵ Tevbe, 9/4,6.

⁹⁶ Maide, 5/32.

⁹⁷ En'am, 6/151.

yere kıymayın. Haksız yere öldürülenin velisine bir yetki tanımışsızdır. Artık o da öldürmekte aşırı gitmesin. Zira kendisi ne de olsa yardım görmüştür."⁹⁸

Özellikle bu son ayeti, Maide Sûresi'nin 32. ayetiyle birlikte düşündüğümüzde, rahatlıkla Allah'ın haksız yere öldürülenin dinsel kimliği hakkında bir açıklama da bulunmadığını ve bunu uygulanacak cezada etkili bir unsur olarak takdim etmediğini, aksine, onunla dinli dinsiz herkesi kastettiğini söyleyebiliriz. Bu da bize, İslam hukukçularının kimi uygulamalarında siyasî davrandıklarının açık kanıtlarından bir tanesidir.

3. Peygamberlerin Peygamber Olmadan Önceki Durumları

Ehl-i Sünnet'e göre her peygamber, peygamberliğinden önce, ister akli delillerle olsun, isterse kendisinden önceki peygamberin getirdiği ilahî buyruklarla olsun Rabbine inanmakta ve onun birliğini bilmekteydi. Onlar, Hz. Peygamber'in kendisine vahiy gelmeden önce Hz. İbrahim'in dini üzere olduğu görüşündeydiler. Fakat onlar, bu görüşe herhangi bir haber dolayısıyla değil, akıl yoluyla vardılar. Kerrâmî'ye ise Hz. Peygamber'in, peygamber olarak gönderilmeden önce, Hz. İsa'nın getirmiş olduğu ilahî yasalara tâbi olduğunu iddia etmekteydi. Onların bu görüşü de herhangi bir habere değil, akla dayanmaktaydı.⁹⁹

Kur'an'a baktığımızda ise, bu spekülasyonların hiçbirisine meydan vermeyecek ölçüde açık bilgiler bulmaktayız. Kur'an, Hz. Peygamber'in peygamber olmadan önceki durumunu şöyle açıklıyor: "İşte sana da buyruğumuzla Cebrail'i gönderdik; *sen Kitap nedir, iman nedir* önceleri bilmezdin, fakat Biz onu, kullarımızdan dilediğimizi onunla doğru yola eriştiğimiz bir nur kıldık."¹⁰⁰

Bu ayete göre, Hz. Peygamber'in, akli olarak Allah'ın varlığını ve birliğini bilmesi mümkün olmakla birlikte, herhangi bir peygamberin getirdiği ilahî buyruklara bağlı olduğunu söylemek çok güçtür. Yani Hz. Peygamberin vicdanında, melekeler, kitaplara ve peygamberlere iman bilincinin teşekkül etmiş olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü (kutsal bir) Kitab'ın bilinmesi, en azından bu üç şeyin bir arada bulunmasıyla mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, kelamcıların, peygamberleri kendilerine vahiy gelmeden önce, daha önceki peygamberlerin dinlerine mensup gösterme çabaları, onların beşeri yönlerini dikkate almayıp gereğinden fazla kutsama maksatlarına matuf olduğu gözükmemektedir.

⁹⁸ İsrâ, 17/33.

⁹⁹ Bağdâdî, a.g.e., 266-267.

¹⁰⁰ Şûrâ, 42/52.

B. İTAATİN SAHİH OLMASININ ŞARTLARI:

Kelamcılar arasında genel kabul gören görüşe göre, alemin sonradan (*hâdis*) oluşunu, onun yaratıcısının birliğini, sıfatlarını, adaletini ve hikmetini, keza, peygamberliğin şartlarını ve ilahî buyruğun temel esaslarını bilen herkesin Allah'a olan itaati sahihtir. Bu esasların tamamını ya da bir kısmını bilmeyen kimsenin ise, Allah'ı bilmek için düşünmesi ve istidlalde bulunmasının dışındaki hiçbir itaati sahih değildir. Allah'ı bilmeden önce, Ona istidlalde bulunan kimsenin bu çabası, şüphesiz bir itaattir. Çünkü o bununla emrolunmuştur. Fakat Ebu'l-Huzeyl, Allah'ı tanımayan kafirden pek çok itaatin meydana gelebileceğini kabul etmiştir.¹⁰¹

Ne yazık ki, Ehl-i Sünnet bu konuda katı bir tutum takınarak, kendisi dışındaki bütün fırka ve mezheplerin itaatlerini geçersiz saymıştır. Mesela, onlara göre Kaderiyye, Hariciler, Rafizîler, Cehmiyye, Neccariye ve Cismiyye'den¹⁰² kendilerine muhalif olanların hiçbirinin Allah'a yapmış olduğu itaati sahih değildir. Çünkü bu fırkalar, itaat olarak iddia ettikleri şeylerle kendilerinin (Ehl-i Sünnet) tanıdığı ilahtan başka bir mabuda yönelmektedirler.¹⁰³ Bu yüzden onlar, mesela, Mu'tezilî olanların arkasında kılınan namazın sahih olmadığını iddia ederler.¹⁰⁴

Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında, itaatin tanımı konusunda da ihtilaf vardır. Cübbâî'ye göre itaat; ilahî iradeye uygun hareket etmektir. Bağdâdî bu görüşe itiraz eder. Zira ona göre itaat, ilahî iradeye uygunluktan ibaret olsaydı, o zaman, Cübbâî'nin kendi muhaliflerini itaatkar olarak görmesi gerekirdi. Nitekim onlardan da çoğu kez Allah'ın irade ettiği işler meydana gelmektedir. Öyleyse, diyor Bağdâdî, "itaat ilahî emre uygunluktan ibarettir." Halbuki, ona göre ne Cübbâî'nin ve ne de nefsinde uyanların fiillerinde ilahî emre, emredildiği şekilde uygun düşen bir şey vardır. İşte o, sırf bu yüzden, Ehl-i Sünnet'in dışında kalan hiçbir kimseyi itaatkar olarak görmez.¹⁰⁵

¹⁰¹ Bağdâdî, a.g.e., 267. Kezâ, bkz., el-Hayyat, **K. el-İntisâr**, 58-59.

¹⁰² Karşı görüşte olan insanları dışlama ve tekfir etme anlayışı Mu'tezile içerisinde de yaygındır. Mesela, onlar da Allah'ın zulmü yarattığını, akılsızca olanı dilediğini iddia edenleri küfürle itham etmişlerdir. Bkz., Eş'arî, **Makâlât**, I, 330.

¹⁰³ A.g.y.

¹⁰⁴ Bağdâdî, a.g.e., 189

¹⁰⁵ A.g.e. 267. İmam'ı Azam, şartlarına uygun olarak yapılan bütün itaatlerin makbul, şirkin dışındaki günahların ise başışlanmasının ilahî iradeye bağlı olduğunu söylemiştir." Bkz., Aliyyu'l-Kârî, **Şerhu Kitâbi'l-Fıkhi'l-Ekber**, Beyrut, 1984, 111. O halde, nasıl olur da, Ehl-i Sünnet adına, Allah'a şirk koşmadan şartlarına uygun olarak ibadet eden bir Müşebbihe'nin, Mücessime'nin ya da Ehl-i Sünnet dışındaki diğer herhangi bir fırkanın ibadetinin geçersiz olduğu iddia edilebilir?

Bağdâdî'nin aktardığı bu görüşlerin Kur'an'a ne kadar aykırı olduğunu görmek için, dikkatimizi şu ayetlere çevirmemiz yeterlidir: "Şüphesiz, inananlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabîilerden Allah'a ve ahiret gününe inanıp yararlı iş yapanların ecirleri Rablerinin katındadır. Onlar için artık korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir."¹⁰⁶ Burada hiç kimse Allah'ın "inananlar" ve "Allah'a ve ahiret gününe inanıp yararlı iş yapanlar" sözü ile, sadece Ehl-i Sünnet'i kastettiğini iddia edemez. Çünkü Kur'an'ın inzal oluşu esnasında, onu dinleyip kabul edenlerin Müslüman ve mümin-den başka ismi yoktu. Kur'an'da bunun aksini gösteren en ufak bir işaret bile yoktur. Dahası, bu ayette Kur'an, *hangi kültürel coğrafyaya mensup olursa olsun, Allah'a ve ahiret gününe inanıp yararlı iş yapan herkesi bir görmektedir.*

Şu ayetler ise bu durumu çok daha açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır. "Kadın, erkek, inanmış olarak kim iyi iş işlerse, ona hoş bir hayat yaşatacağız. Ecirlerini yaptıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz."¹⁰⁷ "Ancak tövbe eden, inanıp yararlı iş yapanlar bunun dışındadır. Bunlar hiçbir haksızlığa uğratılmadan, Rahman'ın kullarına gaybde vaat ettiği cennete, Adn cennetlerine gireceklerdir."¹⁰⁸ "Doğrusu Ben, tövbe edeni, inanıp yararlı iş işleyerek doğru yola gireni bağışladım."¹⁰⁹

Görüldüğü gibi, bu ayetlerin hiçbirinde, ilahî rahmete kavuşmak için inanıp yararlı iş işlemekten başka ayırt edici bir vasıf zikredilmemektedir. Buna, inanma ile, doğru inanmanın kastedildiği, bu imana da ancak Ehl-i Sünnet mensuplarının sahip olduğu şekilde itiraz edilebilir. Ancak biz bu konuda da sözü Kur'an'a bırakalım ve doğru inanmanın ne olduğunu onun dilinden aktaralım.

Yüzlerinizi doğudan ve batıdan yana çevirmeniz iyi olmak demek değildir; lakin iyi olan, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kitab'a, peygamberlere inanan, Onun sevgisiyle, yakınlarına, yetimlere, düşkünlere, yolculara, yoksullara ve köleler uğrunda mal veren, namaz kılan, zekat veren ve ahitleştiklerinde ahitlerine vefa gösterenler, zorda, darda ve savaş alanında sabredenlerdir. İşte onlar doğru olanlardır ve sakınanlar ancak onlardır.¹¹⁰

Hiç kimsenin bu ayetin kapsamı içerisine giren herhangi bir kimseyi, el (*yed*) ve yüz (*vech*) gibi Allah'ın zâtına izafe edilen birtakım Kur'an lafızlarına ilişkin anlama farklılığından dolayı kurtuluşun dışında görmeye hakkı yoktur. *Bir anlama sorununu, iman sorunu haline getirmek, Kur'an'ın ruhuna ters düşmektedir.* Örne-

¹⁰⁶ Bakara, 2/62. Keza, bkz., Maide, 5/69.

¹⁰⁷ Nahl, 16/97.

¹⁰⁸ Meryem, 19/60-61.

¹⁰⁹ Tâ-hâ, 20/82 ve daha pek çok ayet.

¹¹⁰ Bakara, 2/177.

ğın teşbih ve tecsimde aşırı giden fırkalardan hiçbiri, Allah'ın eli ve yüzü vardır demekle, onun insan suretinin aynısı olduğunu, dolayısıyla insana benzer ve denk bir varlık olduğunu kastetmemiş, aksine onun bütün yaratıklardan farklı ve üstün bir cisme sahip olduğunu iddia etmiştir.¹¹¹ Allah'ın hiçbir şeye denk olmamasını, kendi anlama kapasitesine bağlı olarak anlayan bir kimseyi, tamamen kurtuluşun dışında görmek, onun yaptığı bütün salih amelleri geçersiz saymak, Kur'an'ın öngördüğü ve tasvip ettiği bir tutum ve davranış değildir. Nitekim bu konuda Kur'an'ın taviz vermediği tek husus, Allah'a ortaklar koşmak, Ona, doğurmak ve evlat edinmek gibi insanî hasletleri yüklemek ve Onu herhangi bir diğer varlıkla denk görmektir.¹¹²

Burada tecsim ve teşbih ile, denk ve eşit görmeyi birbirine karıştırmamanın ve bunu bir iman sorunu haline getirmemenin daha doğru bir tutum olacağı kanaatindeyiz. Zira bu tür meseleleri, bir iman sorunu olarak görmek yerine, bir anlama sorunu olarak görmenin, bizi Kur'an'ın ruhuna ve hedeflerine daha çok yaklaştıracığına inanıyoruz.

C. DİNİN ASIL VE FER' OLARAK İKİYE AYRILMASI

Kelamcılar, genel olarak, dini birincil esaslar (*usûl*) ve ikincil esaslar (*fürû'*) olarak iki kısma ayırma eğilimindedirler.¹¹³ Birincil esaslar, Allah'ı, birliğini, sıfatlarını ve peygamberleri getirdikleri mucizeler (*âyât*) ve açık belgelerle bilmektir. Kısaca ifade etmek gerekirse, hasımlar arasında hakkın belirlendiği her mesele *usûl*-dendir. Ayrıca, din, bilgi (*ma'rifet*) ve itaat olarak iki kısma ayrıldığında¹¹⁴, bilginin asıl, itaatın ise ikincil (*fer'*) olduğu bilinen bir husustur. Bu bakımdan usûl, Kelam İlmi'nin, fürû' ise Fıkıh İlmi'nin konusudur.¹¹⁵

Cüveynî (ö. 478/1085)'ye göre birincisiyle ikincisi arasındaki fark, aslın hakkında kesin delil bulunması, fer'in hakkında ise bulunmamasıdır.¹¹⁶

İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), bunun kısır döngüye (*devr*) yol açtığını iddia eder. Çünkü ona göre "asıllar, sadece kesin delil ile sâbit olur" sözü ile "asıl, hakkında kesin delil bulunan şeydir" sözü açık bir kısır döngüdür. Burada göze çarpan diğer önemli bir sorun da, onlara göre paradoksal bir biçimde, namaz ve oruç gibi pek çok pratikler (*el-mesâilu'l-ameliyye*), kesin delil ile sâbit olmalarına

¹¹¹ Bkz., Sami en-Neşşar, a.g.e., II, 20.

¹¹² Bkz., İhlas, 112/1-4.

¹¹³ Bkz., Şehristânî, *el-Milel*, I, 41-42.

¹¹⁴ Mu'tezile de bu görüşe katılmakta ve onu savunmaktadır. Bkz., Kadı Abdülcebbar, *el-Muhît bi't-Teklif*, tahkik, Ömer es-Seyyid Azmi, trhsz., 15-16.

¹¹⁵ Şehristânî, a.g.e., I, 41.

¹¹⁶ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Muhtasar es-Savâ'ik el-Mursele*, tahkik, Seyyid İbrahim, Riyâd, 1994, 567.

rağmen, usûlden sayılmazken, zannî delil ile sâbit olan pek çok mesele usûlden sayılır. Bu açık bir çelişkidir.¹¹⁷

Bâkılânî (ö. 403/1013)'ye göre ise usûl, ister aklî ister dinî (*şer'i*) olsun, üzerinde ihtilaf edilmesi haram olan meselelerdir. Furû' ise ihtilaf edilmesi haram olmayan ve tespit ve izahında hataya düşenin günahkar olmadığı meselelerdir.¹¹⁸

İbn Kayyım'a göre bu da, birincisine nazaran daha makul görünmekle birlikte, yanlış bir görüştür. Zira usûle ilişkin meseleler arasında da delilin yetersizliğinden dolayı ihtilafli olanlar vardır.¹¹⁹

İbn Kayyım, bu tür ayrımların, ihtilafları körüklediği, daha da kötüsü, farklı görüş sahiplerinin birbirlerini tekfir etmelerine zemin hazırladığı kanaatinde. O, Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den bu konuya ilişkin olarak şunları nakleder: "Bid'at ehlinde olan her fırka, kendi söylediğinin Hz. Peygamber ve ashabının takip ettiği 'hak' olduğunu iddia ettiler. Onların hepsi, görünürde, İslam dininin şiarına sarıldıklarını, Hz. Muhammed'in getirdiği şeyleri hak olarak gördüklerini iddia ederler. Ancak onlar bundan sonra farklı yollara ayrıldılar. Dinde, Allah ve Rasûlünün izin vermediği şeyler ihdas ettiler. Ardından, her fırka, İslam'ın esaslarına kendisinin sarıldığını, Hz. Peygamber'in getirdiği hakkın, kendisinin inandığı ve takip ettiği şeylerden ibaret olduğunu iddia etti."¹²⁰

İbn Kayyım'a göre ise gerçek yol ve doğru inanç, Hadis Ehli'nin takip ettiği yol ve sahip olduğu inançtır. Çünkü onlar, halefler olarak nesilden nesile aktarılan doğru şeyleri seleflerinden tevârüs etmişlerdir.¹²¹ Ancak sorun bununla bitmiş sayılamaz. Çünkü bu tevârüs edilen bilgi ve uygulamalarda da -her ne kadar İbn Kayyım, bunun dine zarar verecek boyutlarda olmadığını iddia etse de¹²² - İslam'ın ruhuna aykırı olan ve Müslümanların birliğini doğrudan tehdit eden rivayetler vardır.¹²³ Burada doğabilecek diğer önemli bir sorun da, *din ve aklın, sınırlı olan naklin kalıpları içerisinde hapsedildiklerinde, toplumun dinamik yapısından kaynak-*

¹¹⁷ Bkz., İbn Kayyım el-Cevziye, a.g.e., 567.

¹¹⁸ Bkz., a.g.y. Mu'tezile'den el-Kâsım er-Rassî, ümmetin bu görüş üzerinde ittifak ettiğini söylemektedir. Bkz., **Kitâbu Usûli'l-Adl ve't-Tevhid**, (tahkik; Muhammed Ammâra, Rasâilu'l-Adl ve't-Tevhid, Dâru'l-Hilal, 1971, I, içinde), 97.

¹¹⁹ Bkz., a.g.e., 568.

¹²⁰ A.g.e., 570.

¹²¹ A.g.e., 570-71.

¹²² A.g.e., 572.

¹²³ Hadis Ehli'nin dışında kalan fırkaları, aşağılayıcı bir şekilde kötüleyen ve onları din dışı gören rivayetler bunların en açık örnekleridir. Bu konuda, bkz., İbn Kuteybe, **Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis**, terc., Hayri Kırbaoğlu, İstanbul, 1989, 165-167; Enbiya Yıldırım, **Hadis Problemleri**, İstanbul, 1996, 173-175.

lanan sorunları çözmeye yetersiz kalmasıdır. Halbuki, toplumsal barışa büyük katkı sağlayan hoşgörünün yayılması için, aklın önünün açılması ve ona geniş bir faaliyet alanının tanınması gerekmektedir. Kur'an bu konuya da açık bir şekilde ışık tutmaktadır: "Sana indirdiğimiz bu Kitap mübarektir; *ayetlerini düşünsünler*, akli olanlar da öğüt alsınlar."¹²⁴

Diğer taraftan, Hadis Ehli, kendilerine muhalif olanlara karşı, bazı kelimelerden çok daha acımasız ve sert bir tutum içerisinde olmuşlardır. Onlardan bir kısmı, Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia edenlerin müşrik, kafir, Hıristiyan ve Mecusilerden farksız ve zındık olduklarını, hatta onlarla evlenmek şöyle dursun, bir arada bulunmanın bile mümkün olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmişlerdir.¹²⁵ Bu durum, Ehl-i Hadis'in masum olmadığını, dolayısıyla onların izledikleri yolun da eleştirel aklın süzgecinden geçirilmesi gerektiğinin en açık kanıtlarındandır. Burada karşımıza çıkan diğer önemli bir husus, din gibi hayatî önem taşıyan konularda, akla rehberlik edebilecek tek ve vazgeçilemez kaynağın Kur'an olduğunun açıkça görülmesidir. Biz, dinsel hoşgörünün boyutlarını ve sınırlarını aşağıda ele alacağımızdan, şimdilik sadece bazı ekollerin görüşlerini vermekle yetiniyoruz.

D. DİNDE MANTIKLILIK

Kur'an, insan ilişkilerinin mantıklı ve tutarlı bir temele oturmasını hedeflemektedir. Bu anlamda, "Kur'an'ın din mantığı ve felsefesi, insanlar arasında olan ilişkileri düzenlemek ve onların esaslarını mantıklı ve tutarlı bir hale koyup devam etmesini sağlamaktır."¹²⁶

Mantığın en önemli bölümü, bir şeyin hakikatinin ve mahiyetinin nasıl bilinebileceğine aittir. Bu, o şeyin tanımıyla elde edilir. Bir şeyi tanımlamak, o şeyin diğer şeylere göre konumunu ve yerini tespit etmek, onlarla olan ilişkilerinin keyfiyetini belirlemekle mümkün olur. İşte Kur'an, buyrukları ve yasakları, iyilikleri ve kötülükleri, sebep ve neticeleriyle bağlantılarını kurarak dengeli, tutarlı ve mantıklı bir şekilde anlatır.¹²⁷

Burada, Kur'an'ın ibadet esaslarının yanında, bir de ahlakî ve hukukî esaslardan bahsetmesine gerek olmadığı, çünkü bunların akılla da bilinebileceği söylenebilir. Ancak bu geçerli bir itiraz değildir. Zira akıl, her ne kadar bunları bilebilse de onun bilgi vermenin ötesinde bir yaptırım gücü yoktur. Kur'an ise bu alanlara ilişkin esasları bildirmesinin yanında, bir de bunları yapmaktan ya da yapmamaktan dolayı

¹²⁴ Sâd, 38/29.

¹²⁵ Bkz., Mehmet Emin Özafşar, **İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı**, Ankara, 1999, 88 vd.

¹²⁶ Hüseyin Atay, **Kur'an'a Göre Araştırmalar**, Ankara, 1993, III, 33.

¹²⁷ Bkz., a.g.e., 33-34.

hem bu dünya da hem de öbür dünyada doğabilecek olan sonuçları bildirmektedir. İşte bu durum, insanların ilahî buyrukları dikkate almalarında önemli bir motivasyon oluşturmaktadır. Kısacası, vahiy, aklın yapamadığı son derece önemli bir yaptırım gücüne sahiptir.¹²⁸

Dine bu yönüyle baktığımızda, Kur'an'da, namaz, oruç, zekat, hac gibi ibadetlerden tutun da bütün ahlakî ve hukukî esaslara varıncaya kadar zikredilen her ilahî buyruğun mantıksal bir zemini vardır. Mesela, namazın mantığı, insanı fuhuştan ve nefret edilecek şeylerden korumaya yönelik faydasıdır. Namaz kılanın bunları işlemesi, "din mantığına, Allah'ın koyduğu namazın mantık kaidesine aykırı düşer."¹²⁹

Nitekim dinin bu yönünün önemini çok iyi kavrayan Mu'tezililer¹³⁰ ve Mâtürîdîler¹³¹, onun sadece inanç bölümünün değil, ibadet ve amel bölümünün de mantıksal bir zemine oturduğu konusunda çok ısrarcı olmuşlardır.

Dinde mantıklılık, sadece dini emir ve yasakların mantıksal bir zemini bulunmasından ibaret değildir. Bunun yanında, Müslümanların yaptıkları ibadetlerin mantıksal zemini ile davranışlarının uyum içerisinde olması gerekmektedir. Mesela, namaz, çirkin, iğrenç ve tiksindirici şeylere zıttır. Burada iğrençlik kapsamı içerisine çirkin ve kötü işler girdiği gibi, iyi ve güzel şeyleri yapmamak da girer. Dolayısıyla "hem namaz kılan ve hem bunları sözle ve fiille yapan kimsede, dini mantık yok demektir. Onda din mantıksızlığı hakimdir."¹³²

Sonuç olarak söylemek gerekirse, dinde mantıklılık deyince, hem ibadetlerin ve ilahî buyrukların mantıksal zeminini, hem de yapılan davranışların bu zeminle uygunluğunu kastediyoruz. Bu açıdan bakıldığında, ibadetlerle birlikte kötülöklere devam eden kimse, ibadetlerin mantıksal zemininden uzaklaşmış demektir. Böyle bir kimse, hem kendisiyle hem de dinin ilke ve prensipleriyle çelişki içerisinde. Din mensubunun bu çelişkidenden kurtulması için, dinin mantıksal zeminine gelmesi gerekir.

¹²⁸ Bkz., a.g.e., 34-35.

¹²⁹ A.g.e., 38. Diğer İbadetlere ilişkin mantıksal zeminlerin açıklamaları için, bkz., A.g.e., 36-49; Gazâlî, **İhyâu 'ulûmi'd-dîn**, tercüme, Ahmet Serdaroğlu, İstanbul, 1975, I, Esrârü's-Salât, Esrârü'z-Zekât vb. bahislerin tamamı; Mehmet Bayraktar, **İslâm İbadet Fenomenolojisi**, Ankara, 1987, kitabın bütünü.

¹³⁰ Bkz., Kadı Abdulcebbar, **el-Muhît**, 235-236; **el-Muhtasar fi Usûli'd-Din**, (er-Rassî, Rasâilu'l-Adl içinde), I, 235-236; Semih Duğaym, **Felsefetü'l-Kuder fi Fikri'l-Mu'tezile**, Beyrut, 1985, 269-271.

¹³¹ Mâtürîdî'ye göre Allah, ister aklı teşvik ettiği, isterse nass ile bildirdiği hususlardan olsun, emrettiği bütün şeylerin anlaşılmasında mutlaka bir yol belirlemiştir. Bkz., **K. et-Tevhîd**, 137. Keza, bkz., Hasan Şahin, **Mâtürîdî'ye Göre Din**, 16-17.

¹³² Hüseyin Atay, a.g.e., III, 64.

E. DİN HÜRRİYETİ

İslam bilginlerinin görüş beyan ederken, bazen siyasî davrandıklarına işaret eden önemli göstergelerden bir tanesi de din hürriyeti hakkındaki görüşleridir. Onların bu konuyla ilgili olarak aktardığı bilgilere baktığımızda bunu açıkça görmekteyiz:

Hürriyet, genel anlamıyla, "hiçbir baskı olmaksızın, kendi iradesine ve tabiatına uygun olarak eylemde bulunan varlığın durumudur."¹³³ Hürriyetin bu genel anlamından hareket ederek konuya yaklaşacak olursak, kelamcıların din hürriyetine ilişkin anlayışlarını ortaya koyabilmek için, onların mürtet (*dinden dönen kimse*) hakkındaki görüşlerini tespit etmemiz yeterli olacaktır.

Ehl-i Sünnet'e göre dininden dönen (*mürted*) erkeğe, tövbe etmesi teklif edilir. Tövbe etmezse, ondan cizye kabul edilmez ve öldürülür. Onlar, kadın mürtet hakkında ise ihtilafa düşmüşlerdir. Şafi'î'ye göre, onun hükmü de erkeğin hükmü gibidir. Ebû Hanife'ye göre ise o, öldürülmez. Ancak düşman tarafına (*dâru'l-harb*) geçerse, esir alındığında câriye olarak kullanılır.¹³⁴

Mâtürîdî de; "kim dinini değiştirirse onu öldürünüz"¹³⁵ hadisine dayanarak mürtedin öldürülmesi gerektiği görüşüne katılmıştır.¹³⁶ Mâtürîdî, bu bağlamda, "dinde zorlama yoktur" ayetini, bu ve benzeri hadisleri dikkate alarak çok farklı bir şekilde yorumlar. Ona göre ayette geçen *ikrah* kavramı, "Allah size dinde bir güçlük çıkarmamıştır"¹³⁷ ayeti doğrultusunda anlaşılmalıdır. Buna göre ayette kastedilen, dinde zorlama değil, ibadet ve itaatlerdeki kolaylıktır. Allah itaati müminlere sevdirmiş ve kolaylaştırmıştır. Bu açıdan, Ehl-i Kitap, kendilerinden cizye alındığı için dine zorlanmazlar, ancak müşrikler Müslüman olmaya zorlanabilirler. Nitekim bir başka hadiste Hz. Peygamber, "İnsanlarla 'lâ-ilâhe illallah' deyinceye kadar savaşmakla emrolundum"¹³⁸ buyurmuştur.

Aslında bu görüş, Mâtürîdî'nin iman anlayışı ile karşılaştırıldığında, onun kelam sistematığı içerisinde bir çelişki olarak görünmektedir. Çünkü ona göre iman, aklın ve nassın delaletiyle kalplerde gerçekleşir. Bu nedenle, dillerin söylediğini

¹³³ Hasan Şahin, a.g.e., 37.

¹³⁴ Bkz., es-Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut, 1989, X, 111.

¹³⁵ Bu hadis için, bkz., Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 217, 219, 282; Buhârî, *Sahîh*, IV (Cihâd, 149), s. 21, VIII (İstîtabetu'l-Mürtedîn, 2), s.50; Ebû Dâvud, *Sünen*, (hadis no, 4351); Tirmizî, *Sünen*, (hadis no, 1458); Nesâî, *Sünen*, VII, (Tahrîmu'd-dem, 14), s. 104; İbn Mâce, *Sünen*, (hadis no, 2535).

¹³⁶ Bkz., *K. et-Tevhîd*, 399.

¹³⁷ Hacc, 22/78.

¹³⁸ Bkz., *Te'vilât*, vr. 62a.

kalpler tasdik etmiyorsa, iman fiili gerçekleşmiş sayılmaz.¹³⁹ Buna göre, dinde zorlandığı için iman ettiğini açıklayan bir kimsenin imanının geçerli olacağını sy-lememiz mümkün değildir. Dolayısıyla bu iman anlayışına göre, insanları dine ve imana zorlamanın hiçbir anlamı ve yararı yoktur.

İslam hukukçuları arasında, düşman tarafına geçen mürtet çocuklarının duru- mu hakkında da ihtilaf vardır. Ebu Hanife'ye göre onların çocukları da esir alındık- larında köle ve câriye olarak kullanılır. şafii'ler ise bu konuda görüş birliğine vara- mamışlardır. Bazıları, bu konuda Ebu Hanife'nin görüşüne katılmaktan kaçınmış, bazıları ise bunu mümkün görmüşlerdir.¹⁴⁰ Bunu mümkün görenler, Hz. Ali'nin, Hanife oğullarından, irtidat etmelerinden sonra esir olarak alınan Havle el- Hanefiyye'yi câriye olarak almayı istemesine dayandılar. Bununla birlikte hepsi, mürtedin kestiğinin yenilmeyeceği, nikahının kıyılmayacağı ve onu öldürene *diye- tin ve kısasın gerekli olmadığı* konusunda ittifak ettiler. Diğer taraftan onlar, karı- koca birlikte irtidat edenlerin nikahlarının geçerliliği ve mürtetlerin geçmişe dönük amellerinin, tekrar Müslüman olduktan sonra kabul görüp görmeyeceği konusunda da ihtilaf etmişlerdir.¹⁴¹ Ancak biz, için bu taraflarının konumuzun sınırlarını ař- masından dolayı bu kadarıyla yetinmeyi uygun görüyoruz.

Bu bilgileri dikkate aldığımızda, Ehl-i Sünnet'e göre, bırakın mürtedin fikir hürriyetini, can güvenliğinin bile bulunmadığını açıkça söyleyebiliriz. Bu hükümler- in, sosyo-psikolojik ve siyasî etki ve fonksiyonlarını bir kenara bırakıp onları sırf dinî ve ahlakî açıdan değerlendirdiğimizde, Kur'an'ın ruhuna uygun düşmediklerini söyleyebiliriz. Her Őeyden nce, Kur'an'da mürtedin ldrlebileceğine dair net bir hüküm yoktur. Aksine, onun öldürülmesinin gerekli olmadığına ilişkin açık işaretler vardır.¹⁴² Diğer taraftan, böyle bir kimse, akli ve kalbi mutmain olmadığı ve iman etmede güçlük çektiği için inanmayı reddetmişe, sadece ölüm korkusu yüzünden fikrini açıkça beyan edemeyecek ve ibadetlerini mecbur kaldığı için yapmaya devam edecektir. Halbuki, bu tarzda yapılan ibadetlerin, din açısından geçersiz olduğu açıkça bilinen bir husustur.¹⁴³ Mrtet, eğer bir menfaat karşılığında dinini terk etmişe, zaten bunu emniyet kaygısından kurtulduktan sonra yapacağından, kendisi- ni emniyete alıncaya kadar yapmış olduğu ibadetlerin bir yararının olmayacağı açık- tır. O halde, bu tür hükümlerin, sonuçta insanları nifaka ittiğini rahatlıkla söyleme- miz mümkündür.

¹³⁹ Bkz., **K. et-Tevhîd**, 373-374. Mâtürîdîlerin bu konudaki görüşleri için, ayrıca bkz., Ebu'l-Mu'in en-Nesefi, **Tabsıra**, II, 808.

¹⁴⁰ Bkz., şafii, **Kitabu'l-mm**, Beyrut, 1993, VI, 233-234.

¹⁴¹ Bu görüşler için, bkz., **Usûlu'd-Din**, 328-329.

¹⁴² Bkz., Bakara, 2/218; Maide, 5/54.

¹⁴³ Mâtürîdî'nin birtakım yorumculardan aktardığı benzer görüşler için, bkz., **Te'vilât**, vr. 62a Ayrıca, bkz., Hasan şahin, a.g.e., 39.

Meseleye bu açıdan baktığımızda, Kur'an'da din hürriyetinin, yalnız dinin hükümlerini yapma hürriyeti olmayıp yapmama hürriyetini de içerdiğini görmekteyiz.¹⁴⁴ Daha doğru ve açık bir ifadeyle, "aslında İslam dini, kendini seçen müslümana Kur'an'da tespit edilen beş inanç esasından herhangi birine inanıp inanmama hürriyetini vermez. Ama fiilî hükümlerde uyup uymama hakkı tanır. Bunun anlamı şudur: İnanç esaslarından birini inkar ederse, İslam'dan çıktığını kabul ettiği halde, farz ibadetlerden (namaz, oruç, adalet gibi) birini yapmadığı zaman, İslam'dan çıktığını öne sürmez ve Müslümanlığının devam ettiğini söyler."¹⁴⁵ Ancak daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Kur'an'da iman ile amel bir bütün olarak görülür ve samimi olarak inanan bir müminin salih amellere devam edeceği varsayılır. Nitekim biz, aşağıda, Kur'an'da iman ile amel arasındaki ilişkinin niteliğini belirleyen referanslar hakkında bilgi vereceğiz.

Sonuç olarak, din hürriyeti, İslam'ın bütün insanlara tanıdığı en temel insan haklarından bir tanesidir.¹⁴⁶ Bu hürriyet, sadece Müslüman olmayanlara değil, Müslümanlara da uygulanır. Müslümanların dini farklı yorumlama ve anlama hürriyetleri vardır. İnsanları hakka davet etmenin yolu, şiddet değil, kesin delil ile ikna etmeye çalışmaktır.¹⁴⁷

V. DİNE KUR'AN ÇERÇEVESİNDE KISA BİR BAKIŞ

Şimdi, buraya kadar yapılan bütün tartışmaları bir kenara bırakarak, insanın doğal mantığının¹⁴⁸ konuyla ilgili Kur'an ayetlerinden ilk bakışta neleri anladığının kısa bir özetini sunmaya çalışalım:

*Allah katında kabul gören tek din, şüphesiz İslam'dır*¹⁴⁹: "Kim İslam'dan başka bir dine yönelirse, onunki kabul edilmeyecektir."¹⁵⁰ İslam dinine mensup

¹⁴⁴ Bkz., Mâtürîdî, a.g.y. Ayrıca, bkz., Hüseyin Atay, **Kur'an'a Göre Araştırmalar**, II, 56; Halis Albayrak, **Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'ân'da Din Kavramı**, E. H. Yazır Sempozyumu Bildirileri, T.D.V., Ankara, 1993, 282-284.

¹⁴⁵ Hüseyin Atay, **Kur'an'a Göre Araştırmalar**, III, 144.

¹⁴⁶ Din hürriyeti, İslam Dini'nin zarûrî olan maksatlarından (*zarûriyyât*) ilk sırada yer alanıdır. Zarûrî maksatlar, "onsuz olmayan, din ve dünya işlerinin kıvamı kendilerine bağlı bulunan hususlardır." Bunlar olmadığı zaman dünya işleri bozulur, fesat ve kargaşa doğar, hayat ortadan kalkar. Bkz., Şâtübî, **el-Muvâfakât**, Türkçesi, Mehmed Erdoğan, İstanbul, 1990, 7, 9.

¹⁴⁷ Âl-i İmran, 3/61; Enfal, 8/42; Hûd, 11/28; Nahl, 16/64; Şûrâ, 42/10.

¹⁴⁸ Burada, *doğal mantık* ile, bütünüyle sübjektiflikten arınmış bir mantığı değil, sadece olaylara şartlı ve önyargılı bakmayan, en azından bu niyetini muhafaza etmeye çalışarak işleyen bir mantığı kastediyoruz.

¹⁴⁹ Âl-i İmran, 3/19.

¹⁵⁰ Âl-i İmran, 3/85.

olan herkes, bütün peygamberlere indirilene inandırmak zorundadır. Kur'an'da Hz. Peygambere hitaben şöyle buyrulur: "'Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve torunlarına indirilene, Rableri tarafından Musa, İsa ve peygamberlere verilene inandırmak, onları birbirinden ayırmak, biz Ona teslim olanlarız' de."¹⁵¹

İslam'ın anlamı, kişinin bütünüyle Allah'a teslim olmasıdır: "Eğer seninle tartışmaya girişirlerse, 'Ben bana uyanlarla birlikte kendimi Allah'a verdim,' de. Kendilerine Kitap verilenlere ve kitapsızlara: 'Siz de İslam oldunuz mu?' de, şayet İslam olurlarsa, doğru yola girmişlerdir, yüz çevirirlerse, sana yalnız tebliğ etmek düşer. Allah kullarını görür."¹⁵² "Allah'ın dininden başka bir din mi arzu ediyorlar? Oysa göklerde ve yerde kim varsa, ister istemez Ona teslim olmuştur, Ona döneceklerdir."¹⁵³

İslam'ın hakikati, Allah'a şirk koşmamak ve doğruya yönelmekten ibarettir: "'Yahudi veya Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız' dediler. 'Doğruya yönelmiş olan ve Allah'a eş koşanlardan olmayan İbrahim'in dinine uyarız' de."¹⁵⁴

Bununla birlikte, *İslam fiili* ile *iman fiili* arasında belirgin bir fark vardır: "Bedeviler: 'İnandırmak' dediler, de ki: 'İnanmadınız, ama İslam olduk deyin; inanç henüz gönüllerinize yerleşmedi; eğer Allah'a ve peygamberine itaat ederseniz, işlediklerinizden bir şey eksilmez; doğrusu Allah, bağışlar, merhamet eder.' İnananlar, ancak Allah'a ve peygamberine inanmış, sonra şüpheye düşmemiş; Allah uğrunda mallarıyla, canlarıyla cihat etmiş olanlardır. İşte onlar doğru olanlardır."¹⁵⁵

Kur'an'da *iman ve amel bir bütünü birbiri doğru dan etkileyen iki ayrı parçası olarak görülür*: Bu yüzden Kur'an'da, iman ve amel arasında, asıl ve fer' olarak teknik bir ayrıma gitmeye izin veren açık bir kanıt bulmak çok zordur.¹⁵⁶

Hak Dinin Özelliği: Hangi topluluğun üyesi olursa olsun, Allah'a inanan herkesin yaptığı iyilik karşılık görecektir. Burada önemli olan, kişinin Allah'a içtenlikle yönelmesi, kalbini ona bağlamasıdır. "'Yahudi veya Hıristiyan olmayan kimse elbette cennete girmeyecek' dediler; bu onların kuruntularıdır. De ki: 'Sözünüz doğru ise

¹⁵¹ Âl-i İmran, 3/84.

¹⁵² Âl-i İmran, 3/20.

¹⁵³ Âl-i İmran, 3/83.

¹⁵⁴ Bakara, 2/135.

¹⁵⁵ Hucurât, 49/14-15

¹⁵⁶ Bakara, 2/177.

delillerinizi getirin. Hayır, öyle değil; iyilik yaparak kendini Allah'a veren kimsenin ecri Rabbi'nin katındadır. Onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir."¹⁵⁷

Allah'a yönelmede, şirk emâreleri bulunmadığı sürece mekanın önemi yoktur: Allah'ın adının anılması için yapılan her mekanda Allah'a ibadet edilebilir. Hatta ona ibadet ve duayla yönelmek için, bir mekanla sınırlı kalmak bile gereksizdir. Çünkü dinde asıl olan, kişinin kendisini ilahî iradeye teslim etmesidir: "Alah'ın mescitlerinde Onun isminin anılmasını yasak eden ve oraların yıkılmasına çalışan kimseden daha zalim kim vardır? Onların oralara sadece Allah korkusuyla girmeleri gerekir. Dünyada rezillik onlardır, ahirette büyük azap da onlardır. Doğu da Batı da Allah'ındır, nereye dönerseniz Allah'ın yönü orasıdır. Doğrusu Allah her yeri kaplar ve her şeyi bilir."¹⁵⁸ Bu hususa açıkça işaret eden diğer bir ayette ise şöyle buyrulmaktadır: "... Allah insanların bir kısmını diğeriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çok anılan camiler yıkılıp giderdi..."¹⁵⁹

Dindeki ayrılık ve farklılaşmalar, insanların ihtirasları nedeniyle düştükleri ihtilaflardan kaynaklanmıştır: "İnsanlar bir tek ümmetti. Allah peygamberleri müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdi; insanların ayrılığa düşecekleri hususlarda, aralarında hüküm vermek için onlarla birlikte hak kitaplar indirdi. Ancak Kitap verilenler, kendilerine belgeler geldikten sonra, aralarındaki *ihiras* yüzünden onda ayrılığa düştüler. Allah, inananları ayrılığa düştükleri gerçeğe kendi izni ile erdirdi. Allah dilediğini doğru yola erdirdi."¹⁶⁰

Müslümanların diğer dinler karşısındaki tutumu: Allah inancını temel eksen olarak kabul eden her dine tam saygı gösterilmesi gerektiği, İslam'ın temel prensiplerinden biridir. "O halde Müslümanlar, ister cami, isterse kilise ya da havra olsun, Allah'a adanmış bütün ibadet mahallerini korumak ve onlara saygı göstermekle yükümlüdürler: "Onlar haksız yere ve 'Rabbimiz Allah'tır dediler diye yurtlarından çıkarılmışlardır. Allah insanların bir kısmını diğeriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çok anılan camiler yıkılıp giderdi..."¹⁶¹ (Müslümanların) başka bir inancın mensuplarını kendi inançlarına göre Allah'a ibadet etmekten alıkoyma teşebbüsleri, Kur'an tarafından kutsallığa tecavüz fiili olarak nitelenmiş ve lânetlenmiştir. Bu prensibin çarpıcı bir tasviri, Hz. Peygamber'in H. 10. yılda Necran'lı bir Hıristiyan heyetine karşı davranışında örneklenmiştir. Her ne kadar Hz. İsa'yı 'Allah'ın oğlu' ve Hz. Meryem'i 'Allah'ın annesi' olarak kabul etmeleri, İslamî inançlarla temelden çatışıyor idiyse de, onlara Hz. Peygamber'in

¹⁵⁷ Bakara, 2/111-112.

¹⁵⁸ Bakara, 2/114-115.

¹⁵⁹ Hacc, 22/40.

¹⁶⁰ Bakara, 2/213.

¹⁶¹ Hacc, 22/40.

mescidine serbestçe girme izni verilmişti ve onun kesin rızası ile orada kendi dinî ayinlerini ifa etmişlerdi."¹⁶² Çünkü dinde, hiçbir müslümana, hatta peygambere, *başkalarını dine zorla sokma*¹⁶³ ve ahlâkî ve hukukî yaptırımlar dışında, *ibadetleri zorla yaptırma* yetkisi¹⁶⁴ verilmemiştir. Bu da bize Kur'an'ın en temel ilkelerinden bir tanesinin din, düşünce ve ibadet hürriyeti olduğunu göstermektedir.

Başka dinden olan insanlar için kurtuluşun aşgari şartı, diğer vahiylerle olduğu gibi Allah'tan gelen son vahye de inanmaktır¹⁶⁵: "Kendilerine verdiğimiz Kitab'ı gereğince okuyanlar var ya, işte ona ancak onlar inanırlar. Onu inkar edenler ise kaybedenlerdir."¹⁶⁶ Bununla birlikte, *hiçbir Müslüman, diğer dinlerden olan insanların ahiretteki durumları hakkında kesin bir hükme varma yetkisine sahip değildir. Bu konuda hüküm sadece Allah'a aittir*: "Her ümmete, yerine getirmeleri gerekli ibadetler koyduk. Öyleyse, bu konuda seninle çekişmelerine fırsat verme; Rabbine davet et, sen şüphesiz doğru yol üzerindesin. Seninle tartışarlarsa: 'Allah yaptığınızı çok iyi bilir; ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında, kıyamet günü aranızda Allah hükmedecektir' de."¹⁶⁷ Hatta Kur'an, *Hz. İsa'yı ve annesini tanıyanların bile bağışlanma ihtimalinin bulunduğuna işaret eder. Aşağıdaki ayetleri dikkatlice okuduğumuzda, bu durumu açıkça görebiliriz*:

Allah, "Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara [beni ve annemi Allah'tan başka iki tanrı olarak benimseyin] dedin?" demişti de, İsa da, "Haşa, hak olmayan sözü söylemek bana yaraşmaz; eğer söylemişsem, şüphesiz Sen onu bilirsin; Sen, benim içimde olanı bilirsin; ben Senin içinde olanı bilmem; doğrusu görülmeyeni bilen ancak Sensin. Ben onlara sadece Rabbin ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin diye bana emrettiğini söyledim. Aralarında bulunduğum müddetçe onlar hakkında şahittim. Beni vefat ettirdiğinde onları Sen gözlüyordun. Sen her şeye şahitsin. *Onlara azap edersen, doğrusu onlar Senin kullarıdır; onları bağışlarsan, Güçlü olan, Hakim olan şüphesiz ancak Sensin*"¹⁶⁸ demişti.

¹⁶² Bkz., Muhammed Esed, **Kur'an Mesajı**, Meal Tefsir, çev., Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul, 1999, I, 32-33. Esed'in zikrettiği bu örnek olayın tamamı için, bkz., İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kübrâ**, Beyrut, trhsz., I, 357-358.

¹⁶³ Bakara, 2/256; Yunus, 10/99. Kur'an'ın konuyla ilgili temel ilkeleri hakkında, bkz., Ş. Ali Düzgün, **Din, Birey ve Doplum**, Birinci Baskı, Ankara, 1997, 135-177.

¹⁶⁴ Bakara, 2/286; Nisâ, 4/111.

¹⁶⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için, bkz., Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, çev., Alparslan Açıkgenç, Ankara, 1998, 241-249.

¹⁶⁶ Bakara, 2/121.

¹⁶⁷ Hacc, 22/67-69. Keza, bkz., Âl-i İmran, 3/55-56; Secde, 32/25; Zümer, 39/46; Câsiye, 45/17.

¹⁶⁸ Maide, 5/116-118. Bu ayetin yorumu için, bkz., Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, 134.

Kur'an'ın mesajından, ancak bu mesajın ulaştığı kimseler sorumludur: "... Bu Kur'an bana, sizi ve ulaştığı kimseleri uyarmam için vahyolundu..."¹⁶⁹ Kendilerine hiçbir ilahî mesaj ulaşmayan kimseler işe fitratlarına yönelip tevhidi idrak ettikleri sürece mümindirler ve cennete girerler.¹⁷⁰ Bu konuda zikredilen ayetlerden bir kaç şöyledir:

Hakka yönelerek kendini Allah'ın insanlara yaratılıştaki verdiği dine ver. Zira Allah'ın yaratışında değişme yoktur; işte dosdoğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler.¹⁷¹

Allah'ın verdiği renge uyun; rengi Allah'ınkinden daha güzel olan kim vardır? Biz "Ona kulluk edenleriz" deyin.¹⁷²

Rabbin, insanoğlunun sulbünden soyunu alıp devam ettirmiş, onlara: "Ben sizin Rabbiniz değil miyim" demiş ve buna kendilerini şahit tutmuştu. Onlar da: "Evet şahidiz" demişlerdi. Bu, kıyamet günü, "Bizim bundan haberimiz yoktu" dersiniz veya "Daha önce babalarımız Allah'a ortak koşmuşlardı, biz de onlardan sonra gelen bir soyuz, bizi, boşa çalışanların yaptıklarından ötürü yok eder misiniz?" dersiniz diyedir.¹⁷³

İbn Hazm, bu sonuncu ayeti yorumlarken şunları söyler: "Kesin olarak doğruluğu ortaya çıkmıştır ki, Allah'ın ademoğlundan, cinlerden ve meleklerden yarattığı her nefsin aklî olgunluğa ulaşmış olanlarının hepsi mümindir. Durum böyle olunca, onların hepsi bu imanları sebebiyle cenneti hak etmişlerdir. Ancak bu ahdi, fitratı ve Allah'ın boyasını bozup başkasına yönelenler ve o hal üzere ölenler bunun dışındadır."¹⁷⁴

Dinde sorumluluğun sınırı ise insan gücü ve tâkatinin sınırlarıdır: Allah hiç kimseye gücünün üstünde bir sorumluluk yüklememektedir.¹⁷⁵ Bu da bize, herkesin ceza ve mükâfatının gücü ve tâkatine bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir.¹⁷⁶

¹⁶⁹ En'am, 6/19.

¹⁷⁰ Bkz., İbn Hazm, **el-Fasl**, IV, 77.

¹⁷¹ Rum, 30/30.

¹⁷² Bakara, 2/138.

¹⁷³ A'raf, 7/172-173.

¹⁷⁴ el-Fasl, IV, 78.

¹⁷⁵ Bakara, 2/286.

¹⁷⁶ Dinin Kur'an bağlamında anlam ve içeriğine ilişkin daha geniş ve ayrıntılı bilgi için, bkz., İsmail, Çalışkan, **a.g.e.**, 139-217.

SONUÇ

Kelâmcıların çoğunun, bırakın başka dinden olan insanlara, dindaşlarından olup da kendilerine muhalif olanlara karşı takındıkları müsamahasız ve acımasız tutumlarına Kur'an'dan bir zemin bulmak mümkün değildir. Ayrıca, dinsel dinamizmin temel motivasyonu olan imanın, amelden ayrı olduğunu ve ondan etkilenmediğini beyan eden anlayışların, Kur'an'da sözü edilen Hak dini tanımladığını ve yansıttığını söylemek de mümkün görünmemektedir. İman ve amel, bir bütünün birbirinden ayrılamaz iki parçasıdır ve birbirlerini doğrudan etkilerler. Zerre kadar iyilik, imanı keyfiyet bakımından zerre miktarı artırıp kuvvetlendirdiği gibi, zerre kadar kötülük de imanı zerre miktarı azaltıp zayıflatır. Hiçbir salih amelin bulunmadığı yerde gerçek ve doğru bir imandan söz etmek mümkün değildir.

Kur'an'da, defalarca dinin özünün sadece bir ve tek olan Allah'a yapılan samimi kulluktan ibaret olduğu vurgulanmaktadır. Dinde, kul ile Allah arasındaki ilişkinin en temel ve vazgeçilemez boyutu budur. Bunun ötesinde, bu kulluğun nasıl yapılacağını belirleyen kural ve yasalar (*kulluğun keyfiyeti*) ise dinin dışında olmakla birlikte, bizzat dinin kendisi de değildir. Çünkü bunlar, her peygamberin getirdiği ilahi yasa ve buyruklara bağlı olarak değişmektedirler. O halde, din dairesi içerisinde kalmanın asgari şartı olarak asıl ve korunması zorunlu olan, dinin özüdür. O da, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Allah'a, dini yalnız Ona has kılarak kulluk etmektir.

Ahiretteki nihaî kurtuluşun asgari şartı ise, iman ve salih ameldir. İlahî buyrukları yerine getirmede gevşeklik gösterenlerin durumu, Allah'ın lütuf ve bağışına bağlıdır. Ayrıca, Allah herkesi gücü nispetinde sorumlu tutmaktadır.

Diğer taraftan, hiçbir mümin ve Müslüman, şirke ve küfre bulaşmadıkları sürece başka dinden olan insanların ahiretteki konumları hakkında kesin görüş belirtme yetkisine sahip değildir. Kıyamet gününde, bu konudaki hükmü sadece Allah verecektir.